

Koperski, Maciej

Tetrapylony w Rzymie i prowincjach

Studia Archeologiczne 3, 23-64

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TETRAPYLONY W RZYMIE I PROWINCJACH

Terminologia i materiał źródłowy

U w a g i w s t ę p n e

Jedną z najbardziej charakterystycznych budowli okresu cesarstwa rzymskiego stanowi zwykły łuk triumfalny. Pokrewnym mu pomnikiem jest rzadziej występujący łuk czwórfrontowy (czwórfasadowy), który w literaturze przedmiotu jest określany zazwyczaj terminami: tetrapylon, janus (określenia poświadczone przez źródła antyczne) lub arcus quadrifrons (nazwa nowożytna). Pokrewieństwo to jest tak uderzające, że ważniejsze encyklopedie poświęcone sztuce starożytnej i opracowania łuków nie wyróżniają specjalnie janusów, traktując je jako łuki triumfalne o szczególnej formie konstrukcyjnej.¹

Tymczasem wydaje się, że rzymskie tetrapylony zasługują na wyodrębnienie. Mają co prawda wspólną z łukami triumfalnymi dekorację oraz funkcję kommemoratywną, ale różnią się od nich pod względem ogólnego założenia przestrzennego i lokalizacji. Dlatego niniejsze opracowanie jest poświęcone wyłącznie łukom czwórfasadowym (tetrapylonom, janusom).

¹ D.C. Curtis, *Roman Monumental Arches, Supplementary Papers of the American School of Classical Studies in Rome* 2, 1908, s.26-83; R. Cagnat; V. Chapot, *Arcs de triomphe, Manuel d'archéologie romaine*, T. 1, Paris 1916, s. 74-84; F. Noack, *Triumph und Triumphbogen, Vorträge der Bibliothek Warburg* 5, 1925-1926, s.147-201; H. Kühler, *Triumphbogen (Ehrenbogen)*, RE 7, A, 1, 1939, s. 373-493; M. Pallotino, *Arco onorario e trionfale*, EAA 1, 1958, s. 588-599. Z ogólnych opracowań łuków triumfalnych por. też: L. Rossini, *Gli archi trionfali onorari e funebri degli antichi Romani*, Roma 1836; P. Gräf, *Triumph und Ehrenbogen*, Baumeister. Denkmäler des klassischen Altertums 3, 1888, s. 1865; Ch. Hülsen, *Zu den römischen Ehrenbogen*, Otto Hirschfelds Festschrift, Berlin 1903; A.L. Frothingham, *A Revised List of Roman Memorial and Triumphal Arches*, AJA 8, 1904, s. 1-34; Idem, *The Roman Territorial Arches*, AJA 19, 1915, s. 159 (non vidi); K.I. Ronczewskij, *Rimskie triumfalnyje arki*, Moskwa 1916.

W tym miejscu trzeba zaznaczyć, iż w literaturze przedmiotu mianem tetrapylonów określa się również często tzw. tetrakionia. Są to budowle występujące w miastach Wschodu hellenistyczno-rzymskiego. Wznoszone na podwyższeniu, pośrodku placu, z którego zwykle brały początek rozchodzące się promieniście ulice, były złożone z czterech grup czterokolumnowych. Każda grupa miała własny postument oraz przekrycie w kształcie płaskiej platformy. Na pierwszy rzut oka może się wydawać, iż tetrakionia pełniły rolę poczwórnej bramy, jednak faktycznie nigdy tak nie było (choćby ze względu na podwyższenie). W rzeczywistości stanowiły one jedynie akcent w urbanistycznej siatce miasta, dekorując skrzyżowania ważnych ulic. Wystarczy tylko pobieżnie zanalizować najbardziej znane przykłady tego typu obiektów (Wielki Tetrapylon w Palmyrze, dwa tetrapylony w Gerasa), aby to stwierdzić. Krótka ta dygresja była konieczna dla uniknięcia nieporozumień, ponieważ tych pomników, różniących się od właściwych tetrapylonów konstrukcją, dekoracją i funkcją, nie zamierzam omawiać w niniejszym opracowaniu.

Stosownie do tego omawiam poniżej 35 tetrapylonów rzymskich². Zabytki są tu uszeregowane w porządku geograficznym (wg prowincji cesarstwa rzymskiego) i w miarę możliwości chronologicznym (w obrębie poszczególnych prowincji). Z braku miejsca tylko ważniejsze z nich opisałem dokładniej. Pozostałe natomiast zmuszony byłem potraktować skrótowo. Ten niedostatek ma w pewnym stopniu wyrównać bibliografia wspomnianych obiektów podana w przypisach.

Ostatnia uwaga dotyczy stosowanej przeze mnie terminologii. W myśl tego, co zostało wyżej powiedziane, używać będę wymiennie nazw: tetrapylon, quadrifrons, janus, a także łuk czwórfrontowy, czwórbramny, czwórfasadowy lub niekiedy w skrócie łuk.

Zabytki

Rzym

1,2. Dwa tetrapylony Domicjana.

Starożytne źródła literackie (Swetoniusz, Domicjan 13, 2 i Cassius Dio LXVIII, 1) informują, że w Rzymie znajdowały się liczne

² Janusy stanowią wyraźną mniejszość wśród łuków. I tak np: D.C. Curtis, op.cit., s. 33-83 wylicza w sumie 83 łuki; R.Cagnat, V.Chapot, op. cit., s. 80-84, 69 budowli; H. Kähler, op.cit., s. 377-464, 348 łuków; M. Pallotino, op. cit., s. 592-598 wymienia już 364. Na tym tle liczba 35 jest niewielka, nawet jeśli założę się, iż nie wszystkie tetrapylony są znane.

łuki triumfalne wzniesione przez Domicjana. Na specjalną uwagę zasługuje przekaz Swetoniusza, który pisze wyraźnie, iż cesarz wybudował łuki oraz janusy (ianos arcusque) z kwadrygami i znakami triumfalnymi (cum quadrigis et insignibus triumphorum). Jeżeli przyjąć, że określenia arcus i janus oznaczają pomniki różnego typu, to istnienie tetrapylonów Domicjana wydaje się pewne³. Niestety, Swetoniusz nie podaje nic konkretnego na temat ich położenia. Ponieważ zaś nie zachowały się również żadne szczątki budowli zniszczonych w rezultacie potępienia pamięci cesarza (damnatio memoriae), rekonstrukcję pomników trzeba oprzeć na źródłach ikonograficznych.

Jeden z łuków Domicjana, zbudowany być może dla upamiętnienia wyprawy przeciw Chattom (83 r. n.e.), przedstawia moneta z czasów tego cesarza (85 r. n.e.). Ukazana na niej budowla ma zapewne plan kwadratu i jest typowym tetrapylonem o czterech filarach flankujących cztery arkadowe bramy (ze względu na sposób perspektywicznego przedstawienia widoczne są tylko dwie elewacje). Każda elewacja ma cztery kolumny, medaliony z popiersiami nad arkadami oraz attykę z dekoracją reliefową. Zwieńczenie pomnika stanowią dwie lub jedna (perspektywa) kwadryga ze słoniami.

Na temat usytuowania łuku można tylko snuć przypuszczenia. Na ogół omawiany quadrifrons lokalizowany jest na Polu Marsowym, w pobliżu świątyni Izdy i Serapisa, ponieważ Forma Urbis Romae ukazuje plan budowli stanowiącej monumentalne podejście do Serapejonu i mogącej być tetrapylonem⁴. Są też przypuszczenia, że właśnie ten pomnik był monumentalną bramą prowadzącą na stadion Domicjana⁵.

Wizerunek z monety bywa także wiązany z Porta Triumphalis, która mogła być odbudowana za Domicjana jako tetrapylon. Zwykle Porta Triumphalis lokalizowana jest w pobliżu Serapejonu, ale istnieje też propozycja jej identyfikacji z resztkami, jakie zostały znalezione na Area Sacra di San Omobono i które mogą być szczątkami łuku czwórbramnego⁶. Ostatecznie więc kwestię lokalizacji tetrapylonu z monety Domicjana trzeba uznać za nie rozwiązaną.

³ S.B. Platner, Th. Ashby, A Topographical Dictionary of Ancient Rome, Oxford 1929, nr 38; H.Köhler, op.cit., I 24; M.Pallotino, op.cit., nr 37.

⁴ M. Pallotino, op. cit., nr 34.

⁵ M. Pallotino, op. cit., nr 37.

⁶ M. Pallotino, op.cit., nr 36; G. Lugli, Itinerario di Roma Antica, Milano 1970, s. 437, por. F.Coarelli, Dialoghi di archeologia II, 1, 1968, s. 55 (non vidi).

Jak się wydaje zupełnie inny tetrapylon wymienia Marcjalis (Martialis, Epigrammata VIII, 65), wg niego łuk triumfalny z kwadrygą ze słoniami, wybudowany dla uczczenia zwycięstwa Domicjana nad Sarmatami i Swebami (93 r. n.e.) stał na Polu Marsowym niedaleko świątyni Fortuny Redux⁷. Bardzo prawdopodobne, że właśnie ten pomnik ukazują trzy przedstawienia: medalion z epoki Marka Aureliusza (173-174 r. n.e.) oraz dwa reliefy z czasów tego cesarza (174 r. n.e.), znajdujące się na północnej stronie attyki Łuku Konstantyna w Rzymie⁸.

Na awersie medalionu ukazany jest cesarz w asyście signifera i Wiktorii. Z lewej strony tej grupy znajduje się wizerunek świątyni i ołtarza, z prawej natomiast przedstawienie tetrapylonu (widoczne dwie elewacje). Ozdobą pomnika, mającego attykę i krytego być może rodzajem kopuły, są kolumny na wysokich postumentach, pilastry, belkowanie oraz wieńcząca go kwadryga ze słoniami.

Podobną, ale wyraźniej przedstawioną budowlę ukazują dwa reliefy z Łuku Konstantyna. Na jednym z nich znajduje się scena zbliżona do sceny z medalionu (grupa postaci, świątynia, łuk), natomiast na drugim reliefie tetrapylon jest jedyną budowlą, z tym że właśnie tu ukazane jest zwieńczenie w formie grupy posągowej i czterech słońi (kwadryga niewidoczna).

Znaczne podobieństwa scen z medalionu i reliefów pozwalają przypuszczać, że wszystkie trzy wizerunki przedstawiają ten sam, wzmiankowany przez Marcjalistę tetrapylon Domicjana. Jest to jednak tylko hipoteza.

Hipotezą jest także przypuszczenie, że do jednego z łuków Domicjana należały słynne reliefy marmurowe wydobyte spod Palazzo della Cancelleria⁹.

3. "Arcus ad Isis"

Na reliefie z grobowca Hateriuszów (w Muzeum Laterańskim) przedstawiony jest łuk, który dzięki napisowi ("Arcus ad Isis") lokalizowany jest w pobliżu świątyni Izydy i Serapisa¹⁰. Sposób

⁷ F. Noack, op.cit., s.185-188; G. Lugli, op. cit., s.436.

⁸ H. Kähler, Parerga zu einer Arbeit über den römischen Triumph und Ehrenbogen, RM 54, 1939, s. 266, 267.

⁹ J.M.C. Toynbee, rec.: F. Magi, I rilievi flavi del Palazzo della Cancelleria, Roma 1945, JRS 37, 1947, s. 187-191.

¹⁰ H. Kähler, op. cit., I 50; M. Pallotino, op. cit., nr 34 i 35; E. Nash, Bildlexikon zur Topographie des Antiken Rom, T. 1, Tübingen 1961, s. 118; G. Lugli, op. cit., s. 497.

jego ukazania może sugerować, że był on janusem. Jest to jednak tylko słabo uzasadnione przypuszczenie, ponieważ inne źródła ikonograficzne (por. 1,2. Dwa tetrapylony Domicjana) przedstawiają janusy zupełnie inaczej.

4. Janus Quadrifrons

W Rzymie, na wschodniej granicy Forum Boarium i Velabrum¹¹ w pobliżu łuku Srebrników wznosi się imponujący rozmiarami tetrapylon zwany Janus Quadrifrons¹². Ten znany pomnik należy do najlepiej zachowanych łuków czwórbramnych, ponieważ istnieje cały jego trzon architektoniczny o planie kwadratu. Jednak wskutek braku źródeł pisanych nie można wiele o nim powiedzieć, chociaż przetrwały rysunki pomnika z czasów renesansu i wieków późniejszych.

Elewacje tetrapylonu są podobne, ale nie jednakowe. Identyczne są tylko elewacje przeciwległe. Różnice dotyczą odmiennego układu półokrągłych nisz (32) oraz wnęk (16) posagowych, rozmieszczonych w dwóch rzędach na ścianach filarów (wnęki tylko w elewacjach północnej i południowej). Ozdobę łuku stanowiły także reliefowe dekoracje kluczy arkad, które ukazywały boginie: Romę i Junonę oraz Minerwę i być może Cererę.

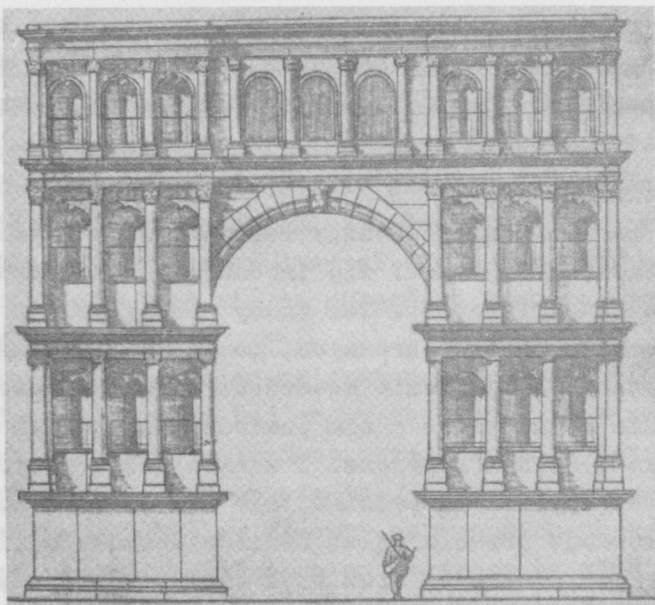
Niejasna jest kwestia zwieńczenia pomnika. Wiadomo jednak, iż łuk miał dawniej nadbudowę, której ceglany rdzeń (przedstawiony na wymienionych wyżej sztychach) przetrwał aż do 1827 r., kiedy to został zdemontowany, ponieważ uznano go za dodatek średniowieczny¹³. Ostatecznie problem zwieńczenia nie został rozwiązany. Mogło mieć ono podobny wystrój jak ściany filarów (il.1), mogło też być piramidalne¹⁴.

¹¹ A. von Gerkan, *Der Lauf der Römischen Stadtmauer vom Capitol zum Aventin*, RM 46, 1931, s. 184.

¹² D.C. Curtis, *op.cit.*, nr 77, s. 80; R. Cagnat, V. Chapot, *op.cit.*, nr 67; S.B. Platner, Th. Ashby, *op.cit.*, nr 280; F. Tübelmann, *Römische Gebälke*, Heidelberg 1923, s. 131-135; H. Kähler, *op.cit.*, I 39; G. Lugli, *Roma antica. Il centro monumentale*, Roma 1946, s. 592-595; M. Pallotino, *op.cit.*, nr 28; E. Nash, *op.cit.*, s. 504; G. Lugli, *Itinerario... op.cit.*, s. 315-317, por. Th. Ashby, *Topographical Study in Rome in 1581; A Series of Views by Etienne du Perac*, London 1916, s. 74, tab. 23, ryc. 38; G. Lugli, *La zona archeologica di Roma*, Roma 1925, s. 258; H.P. L'Orange, A. von Gerkan, *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens*, Berlin 1939, s. 147, 149 (non vidi).

¹³ E. Nash, *op.cit.*, s. 504, il. 363, 364, 620; F. Coarelli, *Guide archeologica di Roma*, Verona 1974, s. 190-191.

¹⁴ F. Tübelmann, *op.cit.*, s. 132.

Il.1. Janus Quadrifrons w Rzymie - rekonstrukcja rysunkowa, koniec III w. początek IV w. n.e. (ok. 315?)

Datowanie pomnika jest niepewne. Na podstawie konstrukcji i wystroju można przyjąć, iż Janus Quadrifrons pochodzi z końca III lub z początku IV w. n.e. Istnieją jednak próby ściślejszego datowania. Ponieważ na jednym z filarów znaleziono greckie graffiti z imieniem Konstantyna, datuje się hipotetycznie tetrapylon na czasy Konstantyna Wielkiego (315 r. n.e.), identyfikując go z łukiem tego cesarza wymienionym w tzw. katalogu regionów (Arcus Divi Constantini). Coarelli¹⁵ wiąże łuk z inskrypcją wmurowaną w ścianę pobliskiego kościoła, mówiącą o pokonaniu tyrana (Maksencjusz?) przez cesarza (Konstantyn Wielki?). Nie jest jednak pewne, czy napis powyższy powinien być w istocie łączony z tym tetrapylonem.

Mimo tych wszystkich wątpliwości skłaniam się ku umieszczeniu pomnika w epoce Konstantyna Wielkiego. Wskazują na to wspomniane przesłanki, podczas gdy nie ma istotnych danych pozwalających datować zabytek na inny okres.

Funkcja tetrapylonu także nie jest znana. Mógł on mieć charakter triumfalny i honoryfikacyjny, ale pewne jest tylko to, że w starożytności na Forum Boarium, a więc w pobliżu, funkcjonowała giełda. Nie jest wykluczone, że Janus Quadrifrons stanowił monumentalną analogię do trzech małych tetrapylonów z rynku handlowe-

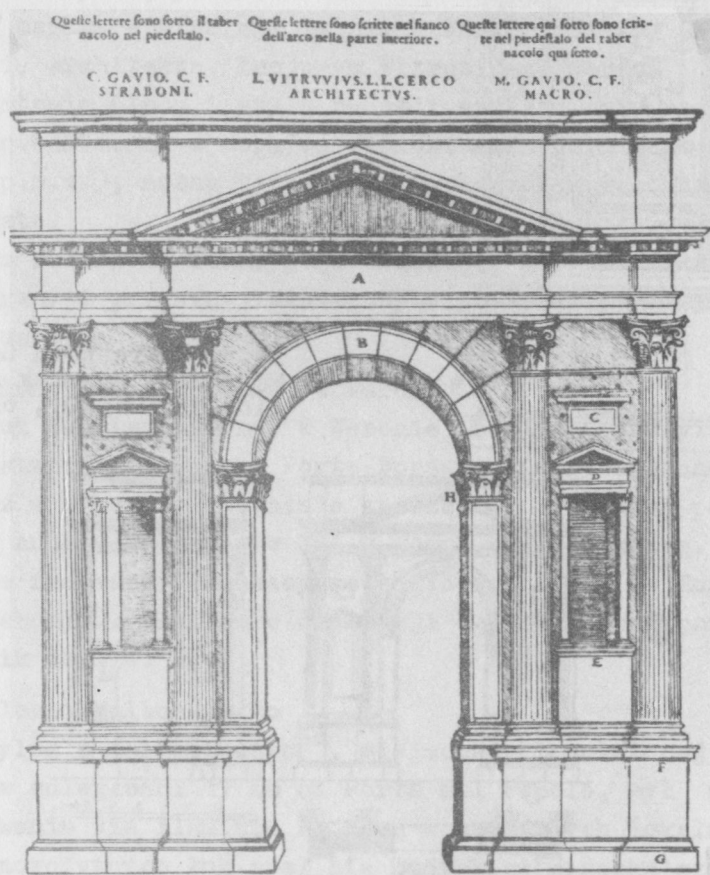
¹⁵ F. Coarelli, Guida..., op. cit., s.191.

go w Leptis Magna (por. niżej), co zresztą również nie wyjaśnia jego przeznaczenia.

Italia

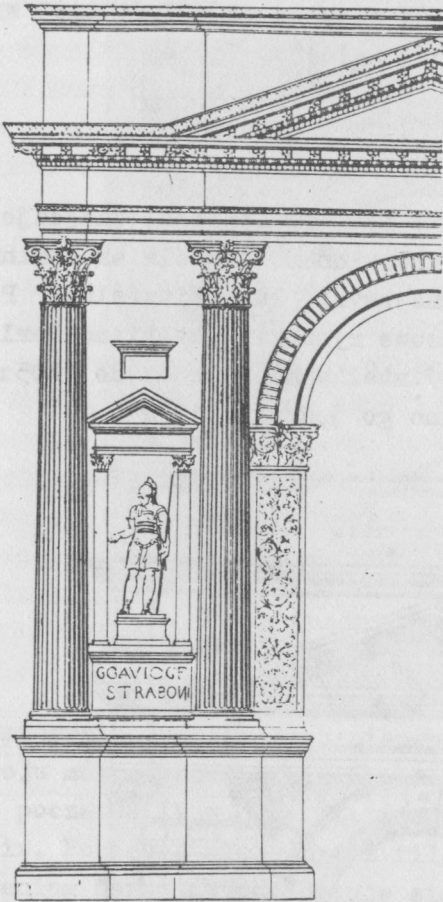
5. Tetrapylon Gawiuszów w Weronie

W Weronie, obok Castel Vecchio nad Via Gallica, znajduje się tzw. łuk Gawiuszów¹⁶. Jest on tetrapylonem, jakkolwiek dominującą rolę dłuższych elewacji przypominają zwykły łuk triumfalny. Pomnik ten, który przedstawiają renesansowe rysunki Sebastiano Serlio (il. 2) i Andrea Palladio (il. 3) stał w mieście aż do 1805 r., kiedy to został rozebrany. Odbudowano go jednak w 1932 r.

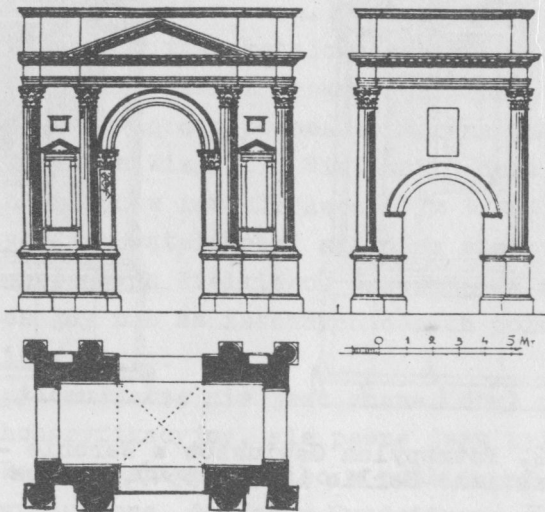

Il.2. Tetrapylon Gawiuszów w Weronie - rysunek Sebastiano Serlio (1475-1554), okres Augusta

¹⁶ D.C. Curtis, op.cit., nr 19, s.44; R. Cagnat, V. Chapot, op.cit., nr 7; F. Noack, op.cit., s.180, 181; H. Kühler, op.cit., II 28a; M. Pallotino, op.cit., nr 99; A. Frova, L'arte di Roma e del monde romano, w: Storia Universale dell'Arte, T. 2, Torino 1961, s.49, 50, por. C. Anti, L'arco dei Gavi a Verona, Architettura e arti decorative, 1921-1922, s. 138 (non vidi).

Il.3. Tetrapylon Gawiuszów w Weronie - rysunek Andrea Palladio (1508-1580), okres Augusta

Il.4. Tetrapylon Gawiuszów w Weronie - plan i rekonstrukcja rysunkowa dwóch elewacji, okres Augusta

Tetrapylon w Weronie (il. 4) ma plan prostokąta (11,70 m x 6,90 m). Podobne są elewacje przeciwległe. Ozdobę filarów w elewacjach dłuższych stanowią pilastry korynckie o płycinach z dekoracją roślinną, korynckie półkolumny o kanelurowanych trzonach na wysokich postumentach i podobne do nich kolumny narożne ukazane w trzech czwartych, a także prostokątne nisze na filarach. W niszach tych stały posągi członków rodziny Gawiuszów. Całości dopełniała dekoracja arkad, belkowanie oraz attyka z wpisanym frontonem ponad przejściem. Węższe elewacje boczne były skromniejsze, ponieważ nie miały półkolumn, pilastrów ani frontonu w attyce.

Tetrapylon był zaopatrzony w szereg inskrypcji (CIL V 3464), które znajdowały się pod czterema niszami posągowymi oraz wewnątrz łuku. Trzy napisy wymieniają imiona członków rodziny Gawiuszów, dwa zaś imię architekta, Lucjusza Witruwiusza Cerdo.

Na podstawie planu i stylu budowli oraz imienia architekta, powiązanego widocznie z Markiem Witruwiuszem Pollionem (ok. 70 do ok. 20 r. p.n.e.), można tetrapylon Gawiuszów w Weronie datować na okres Augusta.

Ponadto zachowane inskrypcje wskazują, że łuk miał charakter kommemoratywny i prywatny, służąc upamiętnieniu i gloryfikacji rodziny Gawiuszów.

6. Tetrapylon "Jowisza Amona" w Weronie

Tzw. łuk "Jowisza Amona" w Weronie (możliwe, że był on tetrapylonem), stojący niedaleko Porta Borsari nie jest zachowany¹⁷. Zresztą już w XV w. był poważnie zniszczony i rysunek pomnika, który wykonał Andrea Palladio w XVI w. jest rekonstrukcją. Zachowały się jedynie fragmenty dekoracyjne z głowami Amona (w Museo Maffeiano w Weronie). Istnienie dekoracji egipskiej pozwala datować pomnik na I w. n.e.

7. Tetrapylon w Malborghetto

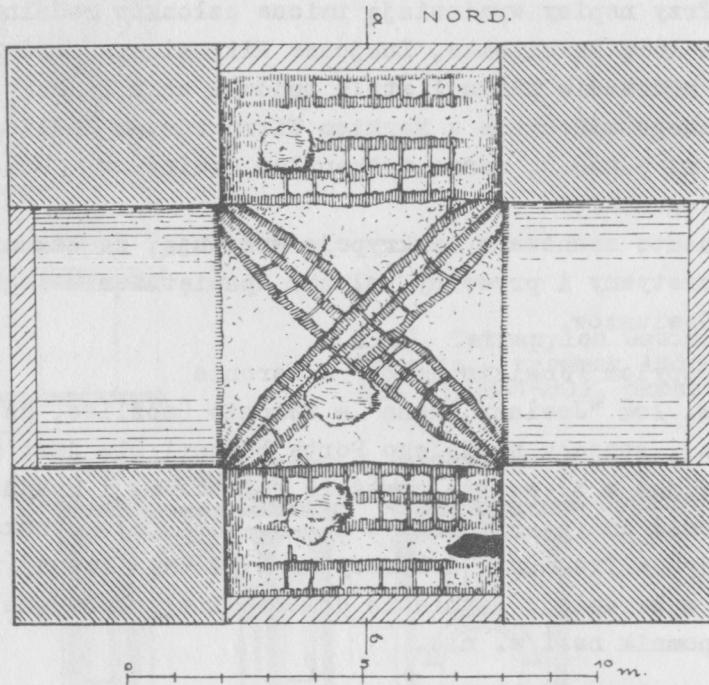
Tetrapylon w Malborghetto¹⁸, miejscowości położonej na północ od Rzymu, w odległości 17 km od Porta del Popolo, był usytuowany na skrzyżowaniu Via Flaminia z jedną z mniejszych lokalnych dróg. W czasach nowożytnych łuk stał się budynkiem mieszkalnym i właś-

¹⁷ H. Kähler, op. cit., II 28b; M. Pallotino, op. cit., nr 100.

¹⁸ F. Tübelmann, *Der Bogen von Malborghetto*, Heidelberg 1915; H. Kähler, op. cit., II 12; M. Pallotino, op. cit., nr 68, por. C. Pietrangelli, *Capitolium* 25 1950, s. 303 (non vidi).

nie dzięki temu trzon architektoniczny janusa zachował się w dobrym stanie¹⁹, natomiast pozostałości dekoracji sprowadzają się do niewielkich fragmentów. W każdym razie wybudowany z cegły tetrapylon miał prawdopodobnie okładzinę z płyt trawertynowych, których nikiłe szczątki zachowały się w belkowaniu.

Łuk o planie prostokąta (14,86 m x 11,87 m) ma cztery filary o bokach 4,44 m x 3,26 m oraz cztery arkadowe bramy. Przejścia elewacji dłuższych (północnej i południowej) mają 5,97 m szerokości, podczas gdy bramy w krótszych elewacjach (wschodniej i zachodniej) liczą 5,35 m szerokości²⁰. Przestrzeń wewnętrzna jest przekryta sklepieniem, podobnym do tego, jakie ma Janus Quadrifrons w Rzymie (il. 5).

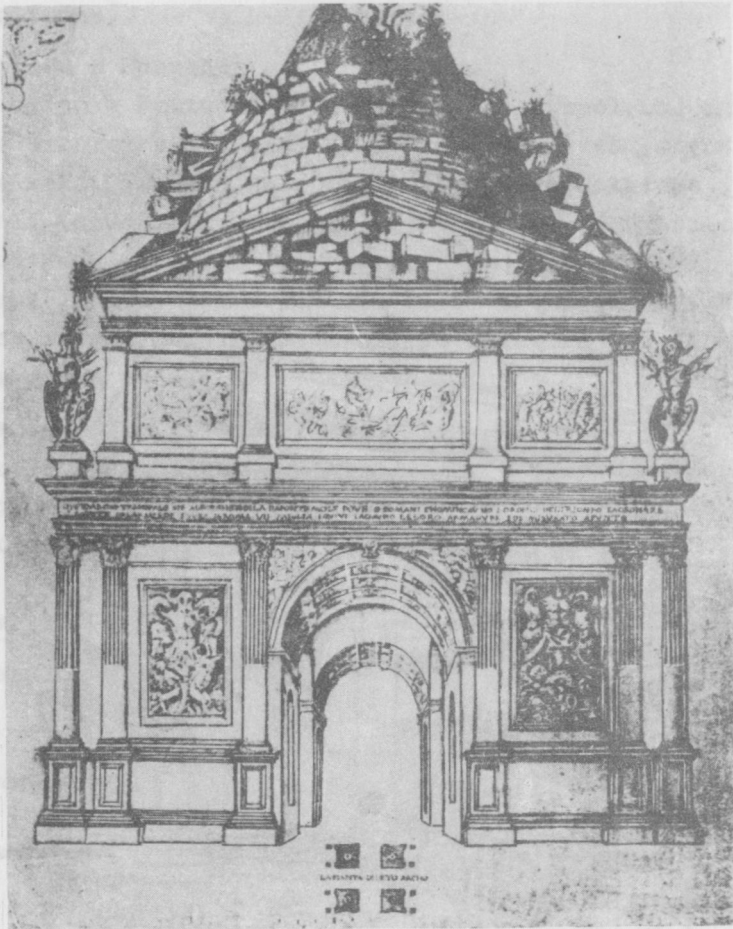
Il.5. Tetrapylon w Malborghetto - rysunek sklepienia, koniec III w. początek IV w. n.e.(ok.312?)

Brak zachowanej dekoracji tetrapylonu poważnie utrudnia rekonstrukcję jego wyglądu. Istnieje co prawda rysunek pomnika, który wykonał Giuliano da Sangallo (1443-1516) (il. 6), ale jest on

¹⁹ F. Tübelmann, *Der Bogen*, op. cit., s. 1.

²⁰ *Ibidem*, s. 2-5.

nie do przyjęcia²¹. Co najwyżej tylko pewne elementy ukazanej na nim dekoracji (Wiktorie, trofea) mogły rzeczywiście zdobić łuk.

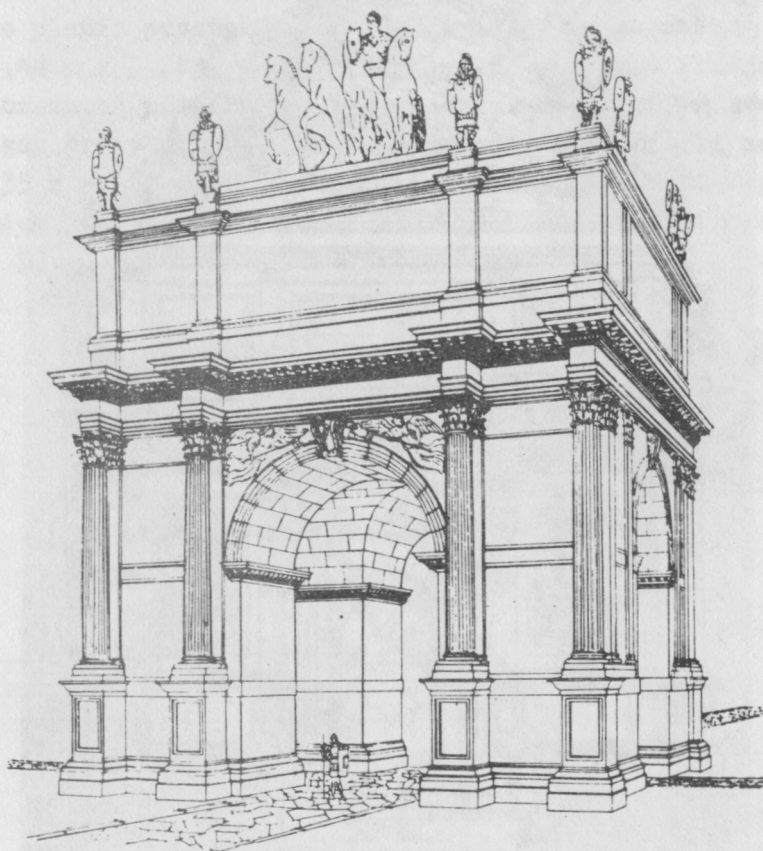
Il.6. Tetrastyle w Malborghetto - rysunek Giuliano da Sangallo (1443-1516), koniec III w. początek IV w. n.e. (ok. 312?)

Bardziej prawdopodobną, chociaż hipotetyczną rekonstrukcję, opartą na metodzie porównawczej, przedstawił Tübelmann w swojej monografii tego janusa²². Zgodnie z tą propozycją (il.7) dekorację pomnika tworzyły: kolumny korynckie o kanelurowanych trzonach na wysokich postumentach i odpowiadające im korynckie pilastry (elewacje boczne miały tylko pilastry), rzeźbione klucze arkad, reliefowe przedstawienia lecących Wiktorii z trofeami, znajdujące

²¹ Ibidem, s. 9.

²² Ibidem, s. 8, 9.

się w rogach nad arkadami (w elewacjach głównych), belkowanie i attyka zdobiona trofeami. Zwieńczenie łuku mógłby stanowić posąg cesarza stojącego na kwadrydze.

Il.7. Tetrastyle w Malborghetto - rekonstrukcja rysunkowa, koniec III w. początek IV w. n.e. (ok. 312?)

Datowanie pomnika nie jest dokładnie ustalone, ponieważ nie zachowały się żadne dane epigraficzne bądź literackie. Töbelmann oparł się i tutaj na metodzie porównawczej²³, przyjmując, że tetrastyle w Malborghetto powstał w drugiej połowie III lub na początku IV w. n.e. Wysunął też przypuszczenie, że quadrifrons został wystawiony dla upamiętnienia zwycięstwa, jakie Konstantyn Wielki odniósł w 312 r. n.e. nad Maksencjuszem pod Saxa Rubra,

²³ Ibidem, s. 10-21.

niece na południe od Malborghetto²⁴. W każdym razie zachowane mury i kształt sklepienia wskazują na okres późny oraz na współczesność tetrapylonów z Malborghetto i z Forum Boarium w Rzymie (Janus Quadrifrons).

8. Tetrapylon w Pozzuoli

Tetrapylon w Pozzuoli (Colonia Flavia Puteolana) znany jest jedynie z wizerunku i napisu (CIL II 6251) na zaginionej flaszeczce z Odemira²⁵. Pomocne są również inne wizerunki: na flaszeczce z Populonii (w Corning Museum of Glass) oraz na flaszeczce z Muzeum Narodowego w Pradze²⁶.

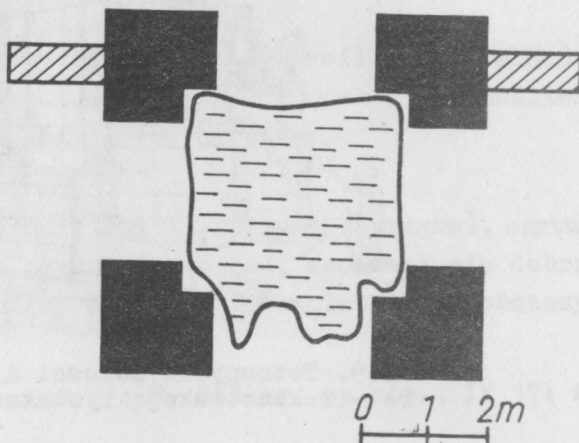
Z braku źródeł czas powstania łuku nie jest znany. W każdym razie był on starszy niż flaszeczki. Te ostatnie zaś datowane są obecnie na drugą połowę IV w. n.e.²⁷.

9.10. Dwa tetrapylony w Saepinum

Dwa małe tetrapylony znajdowały się w Saepinum (Sepino)²⁸. Stanowiły one wejścia do teatru. Brak danych uniemożliwia mi jednak podanie bliższych informacji na ich temat.

Luzytania

11. Tetrapylon w Conimbriga

Il.8. Tetrapylon w Conimbriga - plan (uproszczony przerys), okres flawijski

²⁴ Ibidem, s. 22-25.

²⁵ H. Kähler, op.cit., II 18e; M. Pallotino, op.cit., nr 84; J.M. Bairrão Oleiro, O vaso de vidro de Odemira, Coimbra 1964, s. 5-14.

²⁶ J. Kolendo, Parcs á huitres et viviers à Baiae sur un flacon en verre du Musée National de Varsovie, Puteoli, Studi di Storia Antica 1, 1977, s. 109-111.

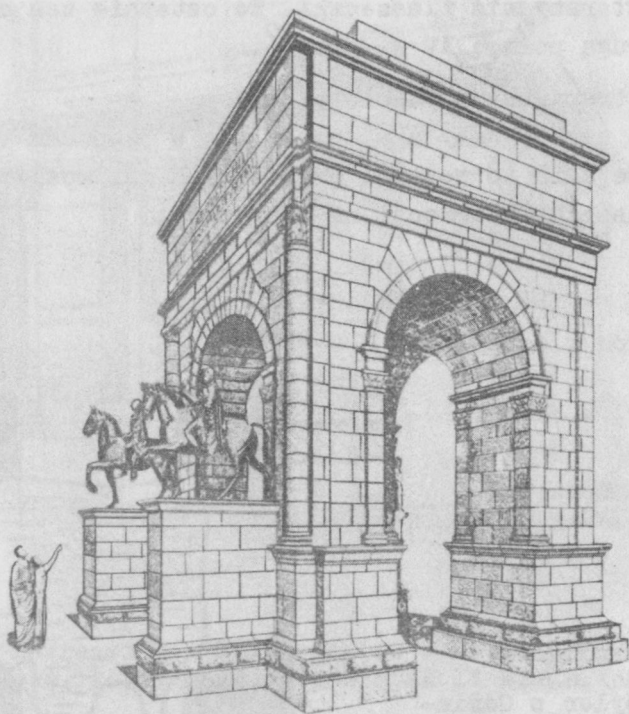
²⁷ Ibidem, s. 111, 112.

²⁸ M. Pallotino, op.cit., nr 87 i 88.

Tetrapylon w Conimbriga (il. 8), z którego zachowały się tylko ślady czterech filarów i wewnętrznego podmurowania, miał plan kwadratu²⁹. Jak wykazują badania archeologiczne, wybudowany został w okresie flawijskim. Pełnił on rolę bramy na forum, ukształtowanej w tym samym czasie, na miejscu wcześniejszego forum z epoki Augusta³⁰.

12. Tetrapylon Bolosei i Fidiusza w Caparra

Tetrapylon w Caparra (Capera)³¹, stojący w sąsiedztwie mostu ponad rzeką Ambroz, jest dobrze zachowany, ponieważ przetrwał cały trzon budowli o planie prostokąta. Najbardziej zniszczona jest górna część łuku.

Il.9. Tetrapylon Bolosei i Fidiusza w Caparra - rekonstrukcja rysunkowa, okres Augusta

Dekoracja pomnika (il.9) była skromna i ograniczona głównie do elementów architektonicznych. Składały się na nią: narożne ko-

²⁹ J. Alarcão, R. Etienne, Fouilles de Conimbriga, T. 1^x, Paris 1977, s. 106-107.

³⁰ Ibidem, s. 87.

³¹ D.C. Curtis, op.cit., nr 7, s. 37; R. Cagnat, V. Chapot, op.cit., nr 8; H. Kähler, op.cit. IV 7; M. Pallotino, op.cit., nr 228.

rynckie półkolumny w dłuższych elewacjach, pilastry flankujące bramy, belkowanie oraz wysoka attyka. Ponadto przed tetrapylonem, od strony jednej z głównych elewacji, znajdowały się przy bramie dwa wysokie cokoły, mogące być podstawami pod posągi konne, które jednak nie musiały być jedynymi posągami zdobiącymi łuk.

Znana jest treść inskrypcji dedykacyjnej tetrapylonu (CIL II 834). Dowiadujemy się z niej, że pomnik zadedykował dla Bolosei Pelli i Fidiusza Macera, niejaki Marek Fidusz Macer. Przypuszcza się, iż wymienione osoby były jego rodzicami.

Tetrapylon w Caparra, datowany na okres Augusta, był więc pomnikiem kommemoratywnym i miał charakter prywatny.

Hiszpania

13. Tetrapylon w Ossigi

Łuk w Ossigi, na granicy Betyki i Tarraconensis, znany jest jedynie z szeregu inskrypcji (CIL II 4697, 4701-4703, 4712-4717, 4721), pochodzących ze słupów milowych z okresu cesarstwa³². W oparciu o te dokładnie datowane napisy można przyjąć, iż był on tetrapylonem i powstał w epoce Augusta.

Galia

14. Tetrapylon w Cavaillon

Bardzo poważnie zniszczony tetrapylon w Cavaillon (Caballio)³³ jest zwykle datowany na okres Augusta. Brak źródeł uniemożliwia mi krytyczne ustosunkowanie się do tej hipotezy.

15. Tetrapylon w Vienne

Tetrapylon w Vienne (Colonia Iulia Vienna Allobrogum), usytuowany w obrębie domniemanego rzymskiego cyrku, zachował się dobrze, jakkolwiek wydaje się, że nigdy nie został kompletnie wykończony³⁴.

³² D.C. Curtis, op.cit., nr 27; H. Kähler, op.cit., IV 17; M. Pallotino, op.cit., nr 239.

³³ D.C. Curtis, op.cit., nr 12, s. 39; R. Cagnat, V. Chapot, op.cit., nr 11; F. Noack, op.cit., s. 178; E. Löwy, Anfänge des Triumphbogens, Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, 2, 1928, s. 12-13; H. Kähler, op.cit., III 10; idem, Die römischen Kapitelle des Rheingebietes, Berlin 1939, 20; M. Pallotino, op.cit., nr 253.

³⁴ D.C. Curtis, op.cit., nr 8, s. 44; H. Kähler, Triumphbogen..., op.cit., III 24b; M. Pallotino, op.cit., nr 276.

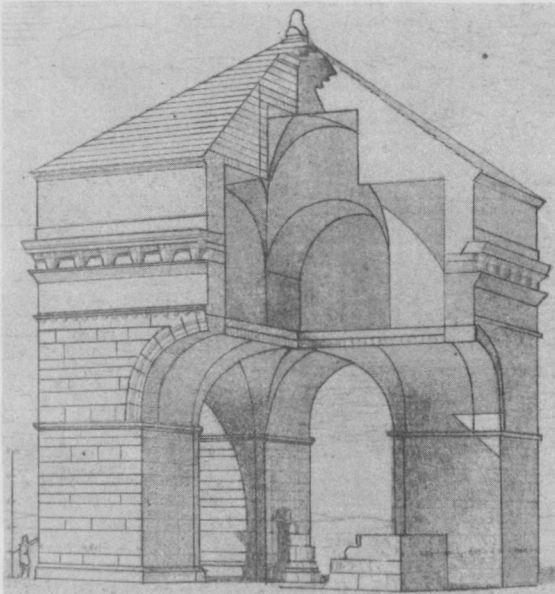
Dekorację elewacji tego typowego tetrapylonu (w dolnej partii pomnika) tworzą elementy architektoniczne. I tak można tutaj wymienić: narożnikowe kolumny umieszczone na postumentach, mające surowe, nie skończone kapitele, które prawdopodobnie zamierzano przekształcić i nadać im charakter korynckich, flankujące bramy pilastry, pozbawione dekoracji i zapewne też nie skończone arkady o kluczach tak wysokich, że wystawały przed architraw i belkowanie.

Na szczególną uwagę zasługuje dość rzadkie zwieńczenie łuku. Mianowicie ponad gzymsem wznosi się wysmukła piramida, dzięki której tetrapylon w Vienne zwany jest "Iglicą". Piramida ma kwadratową podstawę o boku liczącym 3,78 m długości i osiąga wysokość 15,50 m, podczas gdy wysokość dolnej partii budowli, od podstawy do bazy piramidy wynosi tylko 7,745 m, co sprawia, że nie ma odpowiedników dla proporcji tego pomnika.

Nie zachowały się żadne inskrypcje, co w powiązaniu z niewykończeniem budowli utrudnia interpretację i datowanie. Curtis (por. przyp. 34) umieszcza tetrapylon w Vienne w epoce Augusta, co jest jednak tylko hipotezą.

Panonia

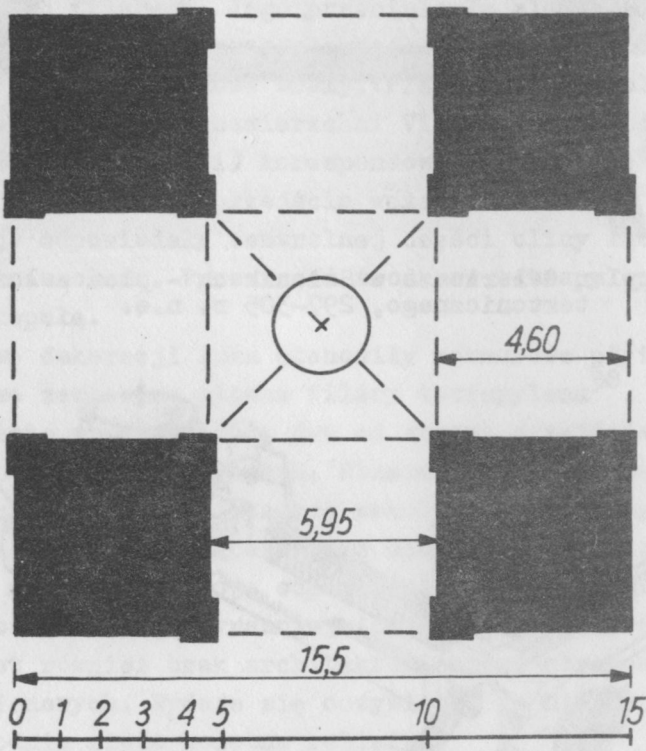
16. Tetrapylon w Carnuntum

Il.10. Tetrapylon w Carnuntum - rekonstrukcja rysunkowa, okres Karakalli

Bardzo źle zachowany tetrapylon w Carnuntum (Petronell), zwany Heidentor (Brama Pogańska), miał zgodnie z hipotetyczną rekonstrukcją (il.10) plan kwadratu (il.11)³⁵. W oparciu o wmurowany w jeden z filarów ołtarz z inskrypcją (CIL III 4393, S. Nr 11086, s. 1771) datuje się go orientacyjnie na czasy Karakalli.

Prawdopodobnie istnienie pomieszczenia na piętrze dało podstawę do przypuszczeń, że tetrapylon w Carnuntum pełnił rolę grobowca³⁶.

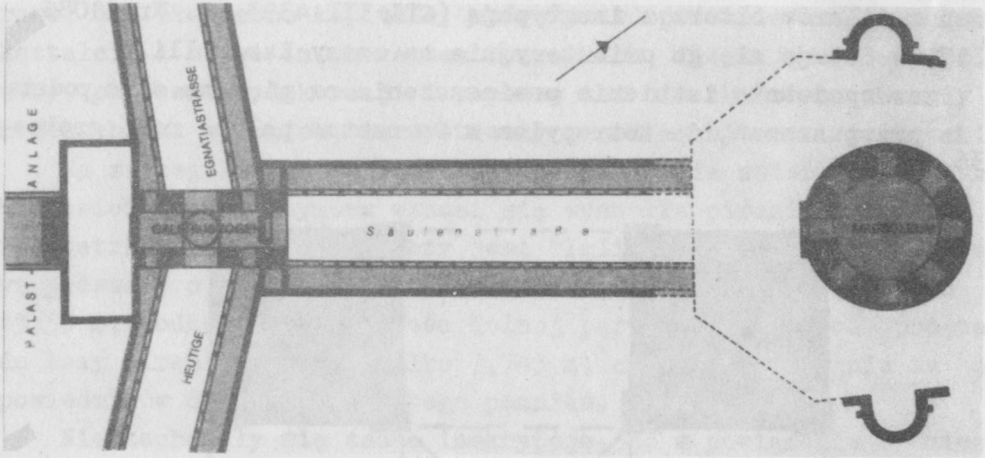
Il.11. Tetrapylon w Carnuntum - plan (uproszczony przerys), okres Karakalli

³⁵ J. Dell, *Ausgrabungen in Carnuntum* (im Jahre 1891), AEM 16, 1893, s. 156-176; D.C. Curtis, op. cit., nr 76, s.79; H. Kähler, op.cit., VI 14; M.Pallotino, op. cit., nr 281, por. J. Kubitschek, *Führer durch Carnuntum*, Vienna 1923, s. 182; H. Gollob, *Das Heidentor von Petronell (Carnuntum) in seinen alten Abbildungen*, *Unsere Heimat* 13, 1940, s. 19 (non vidi).

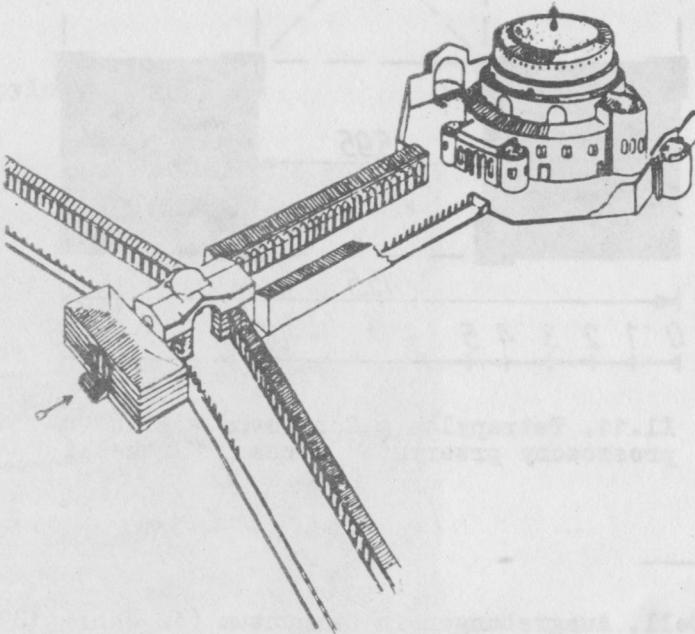
³⁶ E. Svoboda, *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler*, Graz-Köln 1964, s. 171, 172.

Macedonia (Grecja)

17. Tetrapylon Galeriusza w Salonikach

Il.12. Tetrapylon Galeriusza w Salonikach - plan założenia architektonicznego, 297-305 r. n.e.

Il.13. Tetrapylon Galeriusza w Salonikach - rekonstrukcja rysunkowa założenia architektonicznego, 297-305 r. n.e.

W Salonikach (Thessaloniki), w miejscu krzyżowania się lekko załamanej tzw. Via Egnatia z ulicą łączącą rejon pałacowy z okrągłym mauzoleum cesarskim (il. 12 i 13), wznosił się monumentalny tetrapylon Galeriusza³⁷. Z budowli tej przetrwała zaledwie elewacja zachodnia i to w stanie uszkodzonym, tak że dzisiaj liczy ona 29 m długości i 13,70 m wysokości.

Łuk Galeriusza w Salonikach miał plan prostokąta (38 x 17 m) i opierał się nie jak większość janusów na czterech, ale na ośmiu niejednakowych filarach. Jego przeciwległe elewacje były prawdopodobnie identyczne. Szersze elewacje główne (wschodnia i zachodnia) miały po trzy arkadowe bramy. Przejścia centralne (9,70 m szerokości) odpowiadały nawierzchni Via Egnatia, podczas gdy bramy boczne (4,85 m szerokości) korespondowały z portykowymi chodnikami tej ulicy. Natomiast przejścia węższych elewacji (północnej i południowej) odpowiadały centralnej części ulicy łączącej pałac cesarski z mauzoleum. Przestrzeń środkowa tetrapylonu była przeklepią kopułą.

Podstawę dekoracji łuku stanowiły marmurowe płyty z reliefami, zdobiące dwa zachowane główne filary tetrapylonu³⁸. Każdy z nich ma czternaście przedstawień, dwa od strony przejścia bocznego i po cztery na pozostałych ścianach. Rozmieszczone są one w czterech horyzontalnych pasach biegnących wokół filarów. Pasy te rozdzielają ciężkie gzymsy, będące ważnym elementem dekoracyjnym. Ciąg ich roślinnych motywów ma swoje odpowiedniki w gzymsach wieńczących reliefy, które ukazują wyraźniej ich ruchomy półcień. Charakterystyczny jest również brak architektonicznego obramowania na krawędziach pionowych. Wydaje się oczywiste, że nie zachowana elewacja wschodnia miała podobne reliefy.

³⁷ D.C. Curtis, op. cit., nr 74, s. 78; J. Carcopino, L'arc romain de Salonique, Salonique 1917, s. 3-24; H. Kähler, op. cit., VI 17; M. Pallotino, op. cit., nr 294; E. Dyggve, La région Palatiale de Thessalonique, Acta Congressus Madvigiani, T. 1, Copenhagen 1958, s. 353-365; D. Strong, Roman Art, Harmondsworth 1976, s. 148, 149, por. P.K. Kinch, L'arc de triomphe de Salonique, Paris 1890; F. Hebrard, L'arc de Galère et l'église Saint Georges à Salonique, BCH 44, 1920, s. 5-40; Ch. I. Makaronas, He Kamera. To thriambiko tokso tou Galeriou ste Thessalonike, Thessaloniki 1969 (non vidi).

³⁸ C.C. Vermeule, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor, Harvard 1968, s. 336-350; R. Bianchi Bandinelli, Rom-das Ende der Antike, München 1971, s. 305-306, por. H.P. Laubscher, Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki, Archäologische Forschungen, T. 1, Berlin 1975.

Interpretacja płaskorzeźb jest utrudniona ze względu na uszkodzenia i niejasności wynikające ze stylu. Mimo to łatwo zauważyć, że składają się one z pojedynczych scen, ukazujących prawdziwe bądź konwencjonalne epizody z kampanii perskiej Galeriusza, które to w zasadzie odrębne obrazy tworzą dla każdego filaru pewną całość. W każdym razie występuje tu raczej porządek tematyczny niż chronologiczny.

I tak zachowane filary elewacji zachodniej przedstawiają kampanię w Adiabene i wojnę w Asyrii (filar północny) oraz na terenie Armenii (filar południowy). Natomiast nieistniejące filary elewacji wschodniej mogłyby ukazywać gloryfikację tetrarchii (filar północny) i wojnę medyjską (filar południowy). To jednak tylko hipoteza i dokładnie można przebadać jedynie reliefy zachowane.

Płaskorzeźby te ukazują sceny typowe dla rzymskiej sztuki triumfalnej. Występują tu bowiem przedstawienia przygotowań wojennych (adlocutio cesarza do żołnierzy, składanie ofiary), obrazy batalistyczne (bitwy Rzymian z Persami, wizerunki jeźdźców i piechoty, ucieczka Persów przez Tygrys, zdobycie haremu króla perskiego), przedstawienia zwycięstw (wjazd cesarza do nieprzyjacielskiego miasta, perskie poselstwo z darami, postacie jeńców oraz zdobytych egzotycznych zwierząt), sceny ilustrujące cnoty cesarskie (Clementia i Pietas), a także alegoryczne postacie (bóstwa i personifikacje). Przedstawieniom towarzyszy ukazany frontalnie cesarz, będący centralną postacią reliefów.

Wszystkie sceny są bogate w figury, które na pierwszym planie mocno wyróżniają się z tła, dając w efekcie głęboki światłocień, przyczyniający się do ich ruchliwości i życia, podczas gdy w głębi oraz w niektórych scenach występuje relief obrysowy, polegający na pobieżnym zarysowaniu konturów i pewnych szczegółów wewnętrznych. Postacie stojące obok siebie są rozmaitej wielkości, co zdaje się wynikać z chęci wypełnienia całej wolnej przestrzeni (horror vacui) lub z ich hierarchicznego zróżnicowania.

W górnej części tetrapylonu, ponad reliefami, znajdują się dwie zaokrąglone nisze (można przyjąć, że nieistniejąca elewacja wschodnia miała podobne nisze), w których najprawdopodobniej stały posągi tetrarchów: Dioklecjana i Galeriusza od strony wschodniej oraz Maksymiana i Konstancjusza Chlorusa od zachodniej. Nie jest jednak wykluczone, że nisze strony wschodniej mieściły posągi Jowisza i być może Virtus, zaś nisze strony zachodniej posągi Herkulesa i Marsa, które to bóstwa były patronami tetrarchów.

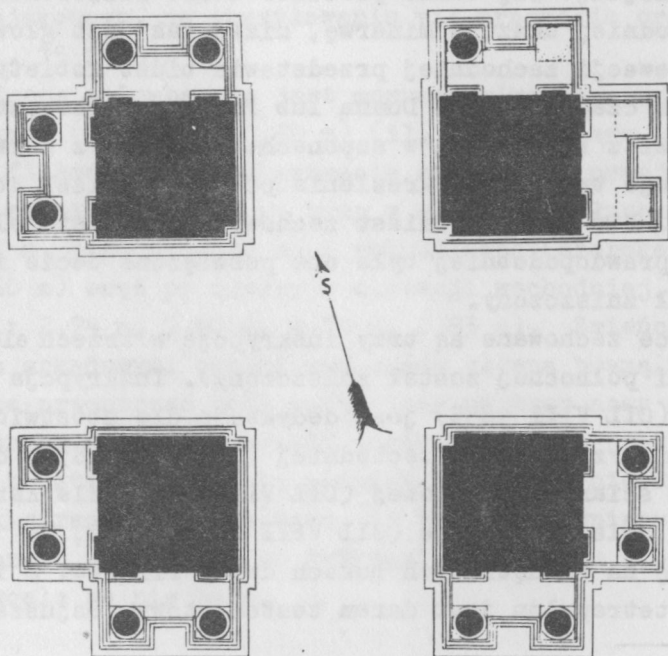
Tetrapylon Galeriusza w Salonikach został wzniesiony dla uczczenia jego zwycięstwa nad Persami w 297 r. n.e., jakkolwiek wydaje się, że był on poświęcony wszystkim tetrarchom (nisze). Na tej podstawie można przyjąć, iż pomnik został wybudowany między 297 r. n.e. (wyprawa Galeriusza) a 305 r. n.e. (abdykacja augustów pierwszej tetrarchii).

Analiza dekoracji i położenia łuku wskazuje na istnienie dwóch funkcji pomnika. Z jednej strony upamiętniał on zwycięstwa cesarskie, z drugiej natomiast ułatwiał przejście z pałacu do mauzoleum poprzez ruchliwą Via Egnatia, stanowiąc integralny element całego kompleksu pałacowego.

Numidia

18. Tetrapylon Karakalli w Tebessa

Czwórfasadowy łuk w Tebessa (Colonia Theveste), stojący w czasach antycznych na skrzyżowaniu dwóch ulic, jest bardzo dobrze zachowany. Jedynie zwieńczenie pomnika uległo niemal całkowitemu zniszczeniu.

Il.14. Tetrapylon Karakalli w Tebessa -plan,
211-214 r. n.e.

Tetrapylon w Tebessa³⁹ ma plan kwadratu o boku 10,94 m (il.14). Jego elewacje są prawie identyczne, różnią się tylko szczegółami dekoracji rzeźbiarskiej. Natomiast dekorację architektoniczną każdej z nich tworzą: cztery kolumny korynckie o gładkich, monolitycznych trzonach (5,73 m wysokości), wsparte na wystających postumentach, odpowiadające kolumnom gładkie korynckie pilastry, zdobione belkowanie i attyka.

Attyka nie stanowi jednak zwieńczenia janusa. Nad elewacją południową zachowała się edykula, składająca się z półkolistej niszy flankowanej za pomocą dwu niewielkich pilastrów i umieszczonych przed nimi kolumn korynckich, ponad którymi znajduje się belkowanie zwieńczone niegdyś prawdopodobnie frontonem. Bez wątpienia trzy identyczne edykule wznosiły się na pozostałych elewacjach pomnika. Jak się wydaje, te cztery stojące skrzydła układały się na krzyż i były oparte o jedną główną konstrukcję centralną, prawdopodobnie kopułę.

Dekorację rzeźbiarską każdej elewacji stanowią okrągłe medaliony nad arkadami. Zawierają one wykonany w wysokim reliefie biust, a poniżej znajduje się także przedstawienie reliefowe. Medalion strony wschodniej ukazuje Minerwę, niżej zaś jest głowa Meduzy. Medalion elewacji zachodniej przedstawia biust kobiety w corona muralis oraz czepcu (Julia Domna lub Fortuna z Theveste). Towarzyszy jej orzeł z błyskawicą w szponach. Medalion z elewacji południowej ukazuje trudną do określenia postać, poniżej której jest paszcza lwa. Nie jest natomiast zachowane popiersie elewacji północnej. Najprawdopodobniej była ona poświęcona Gecie i dlatego biust został zniszczony.

Na attyce zachowane są trzy inskrypcje w trzech elewacjach (napis elewacji północnej został zniszczony). Inskrypcja z elewacji wschodniej (CIL VIII 1855) jest dedykacją dla ubóstwionego Septymiusza Sewera, z elewacji zachodniej (CIL VIII 1856) dla Julii Domny, a ze ściany południowej (CIL VIII 1857) dla Karakalli.

Ponadto dwie inskrypcje (CIL VIII 1858, 1859, Nr 16504, s.939) znajdują się na wewnętrznych bokach dwóch filarów. Z ich tekstu wynika, że tetrapylon jest darem testamentowym Gajusza Korneliusza

³⁹ S.Gsell, *Les monuments antiques de l'Algérie*, T. 1, Paris 1901, s. 180-185; D.C. Curtis, *op. cit.*, nr 61, s. 70; R. Cagnat, V. Chapot, *op. cit.*, nr 64; H. Kähler, *op. cit.*, V 47 a; M. Pallotino, *op. cit.*, nr 183, por. J. Meunier, *L'arc de Caracalla à Theveste (Tebessa)*, *Revue Africaine* 82, 1938, s. 84 (non vidi).

Egriliana, prefekta legio XIII Gemina. Prawdopodobnie wszystkie wymienione posągi (arcus cum statuis) ozdabiała także edikule na górnej platformie.

Tetrapylon w Tebessa jest datowany w oparciu o napis z elewacji południowej (CIL VIII 1857), podający pełną tytulaturę Karakalli, na 214 r. n.e. Jednak datowanie to pozostaje w pewnej sprzeczności z faktami. Jeśli bowiem przyjąć, że medalion z elewacji północnej ukazywał Getę (a trudno wyobrazić sobie by przedstawiał kogoś innego), który został zamordowany w 212 r. n.e., to wybudowanie tetrapylonu dopiero w 214 r. n.e. wydaje się niezrozumiałe. W tej sytuacji można zaryzykować twierdzenie, że łuk zaczęto budować jeszcze w okresie współrzędów Karakalli i Gety (211-212), podczas gdy samą inskrypcję wykuto już po śmierci tego ostatniego, co najmniej w dwa lata po ukończeniu tetrapylonu, który pierwotnie pełnił rolę pomnika ku czci całej cesarskiej rodziny Sewerów.

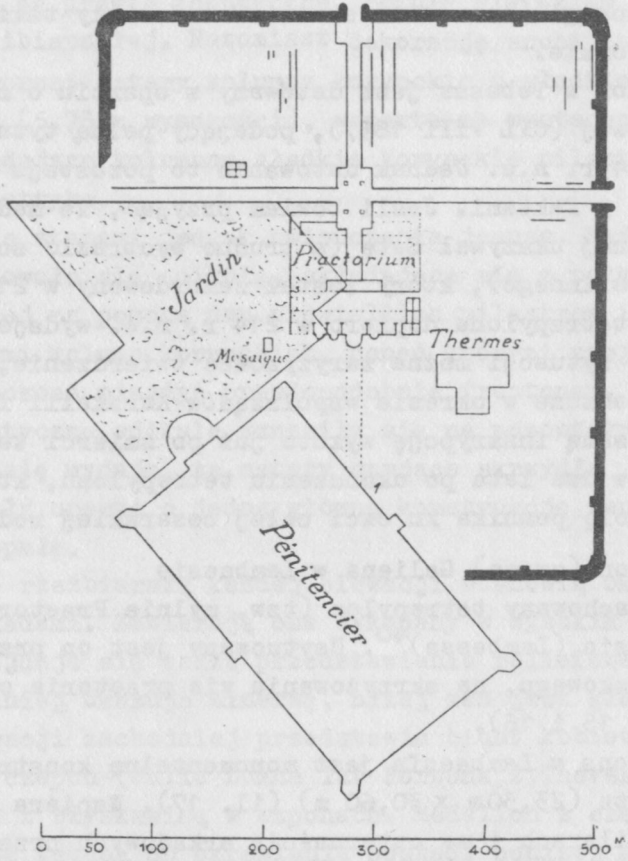
19. Tetrapylon (groma) Galiena w Lambaesis

Dobrze zachowany tetrapylon (tzw. mylnie Praetorium) znajduje się w Lambaesis (Lambessa)⁴⁰. Usytuowany jest on przed principiami obozu wojskowego, na skrzyżowaniu via praetoria oraz via principalis (il. 15 i 16).

Quadrifrons w Lambaesis jest monumentalną konstrukcją na planie prostokąta (23,30 m x 30,60 m) (il. 17). Wspiera się aż na czternastu filarach i ma czternaście arkadowych przejść o różnych wymiarach, rozmieszczonych po trzy w elewacji północnej (szerokości: 2,22 m, 5,20 m, 2,22 m) i południowej (szerokości: 2,60 m, 5,20 m, 2,60 m) oraz po cztery w elewacji wschodniej i zachodniej (szerokości: 2,74 m, 7,90 m, 2,74 m, 2,83 m). Zwieńczenie stanowi attyka z arkadowymi oknami nad każdą główną bramą.

Obszerna przestrzeń była podzielona na trzy nawy za pomocą podpór, których szczątki zostały znalezione. Nie jest natomiast rozwiązana kwestia przekrycia pomnika, ponieważ nie natrafiono na żadne ślady stropu. Możliwe więc, iż był on drewniany lub że (jak sądzę w oparciu o analogię do tetrapylonu z Obozu Dioklecjana w Palmyrze) wcale go nie było.

⁴⁰ R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*, Paris 1892, s. 526-536; S. Gsell, op. cit., s. 80-83; P. Romanelli, *Intorno al cosiddetto "Praetorio" di Lambesi*, *Les Cahiers de Tunisie* 15, 1967, s. 161-167.

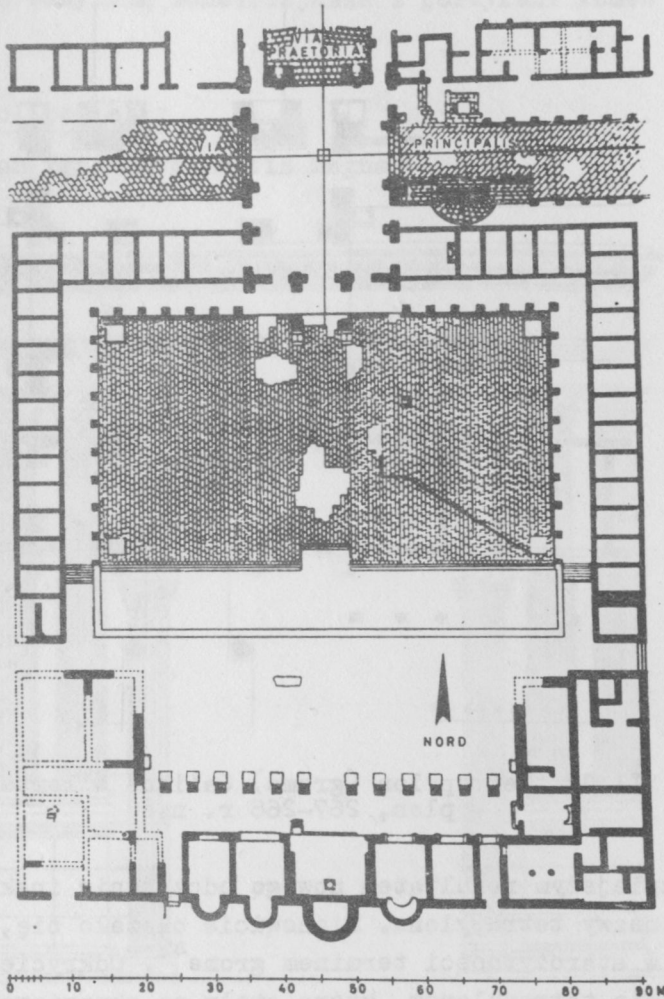

Il.15. Wojskowy obóz rzymski w Lambaesis - plan ogólny

Elewacje tetrapylonu mają skromną i typową dla rzymskiej sztuki triumfalnej dekorację. Składają się na nią: gładkie pilastry korynckie i także kolumny (w większości nie zachowane) na wysokich postumentach oraz rzeźby w kluczach arkad. Tu trzeba wymienić: Wiktorię z palmą w ręku, signum legionowe z nazwą jednostki (legio III Augusta), postać w corona muralis z rogiem obfitości (Fortuna, Annona, Genius Exercitus) oraz ręce z wieńcami. Ponadto w elewacji północnej (fasada główna), po obu stronach centralnego przejścia, znajdują się dwie półokrągłe nisze posągowe.

Na fryzie elewacji północnej znajduje się uszkodzona inskrypcja (CIL VIII 2571, Nr 18057, s. 954). Jest ona znana od dawna, ale szczególnie doniosłe znaczenie ma nowe odczytanie napisu, cze-

go dokonał H.G. Kolbe⁴¹. Zrekonstruował on dokładnie pierwotne brzmienie inskrypcji z czasów Galiena oraz późniejsze z epoki Dioklecjana, co pozwoliło ustalić dokładny czas powstania tetrapylonu, jak również jego antyczne oznaczenie oraz funkcję.

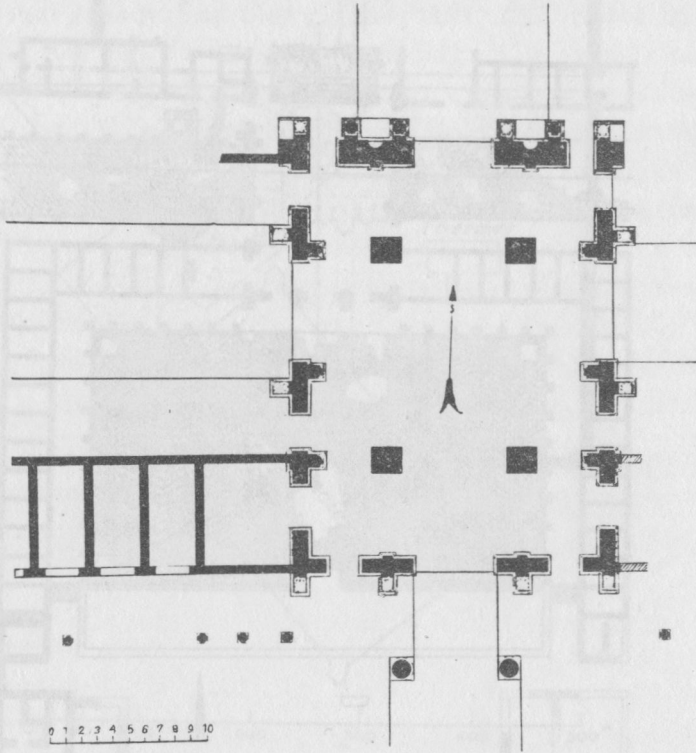

Il.16. Wojskowy obóz rzymski w Lambaesis - plan principia i tetrapylonu (gromy) Galiena

Dzięki inskrypcji wiadomo, że łuk zadedykował Galienowi namiestnik Numidii, Tenagino Probus, w 267-268 r. n.e. W czasie pa-

⁴¹ H.G. Kolbe, Die Inschrift am Torbau der Principia im Legionslager von Lambaesis, RM 81, 1974, s. 281-300.

nowania pierwszej tetrarchii imię Galiena zostało wymłotkowane, a w jego miejsce wstawiono imiona Dioklecjana i Maksymiana. Poza tym treści napisu nie zmieniono i nazwisko fundatora pozostało.

Il.17. Tetrapylon (groma) Galiena w Lambaesis
- plan, 267-268 r. n.e.

Najważniejszym rezultatem nowego odczytania inskrypcji jest ustalenie nazwy tetrapylonu. Mianowicie okazało się, że budowlę tę określano w starożytności terminem groma⁴². Odkrycie to pozwala na wyodrębnienie tetrapylonów, które stały na skrzyżowaniu via praetoria z via principalis w wojskowych obozach rzymskich. Łuk w Lambaesis był taką właśnie budowlą, stanowiącą też monumentalne dojście do principiiów od strony północnej. Najbliższą doń analogię stanowi tetrapylon z tzw. Obozu Dioklecjana w Palmyrze (por. niżej).

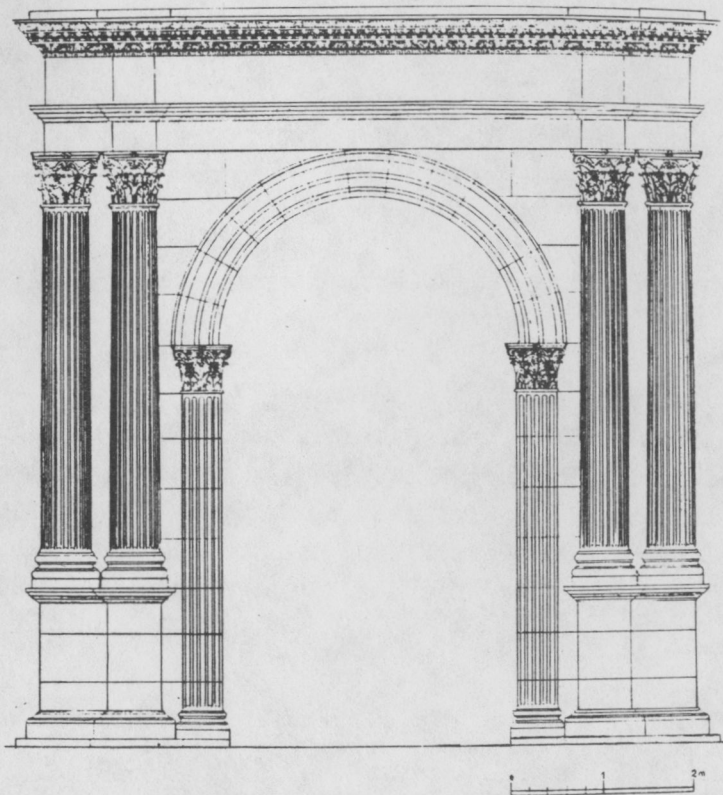
⁴² Dotychczas sądzono, iż mianem groma należy określać tylko przyrząd mierniczy służący do wyznaczenia kątów prostych w terenie (skrzyżowanie ulic), a także sam punkt przecięcia się ulic.

20. Tetracylon w Konstantynie

Nieistniejący już tetracylon w Konstantynie (Cirta)⁴³ datowany jest dzięki inskrypcji dedykacyjnej (CIL VIII 7037, 7038, s. 965) na ok. 360 r. n.e. Na jej podstawie wiadomo, że pomnik wystawił wraz z bazyliką Konstancjusza i portykami komes Klaudiusz Awitianus.

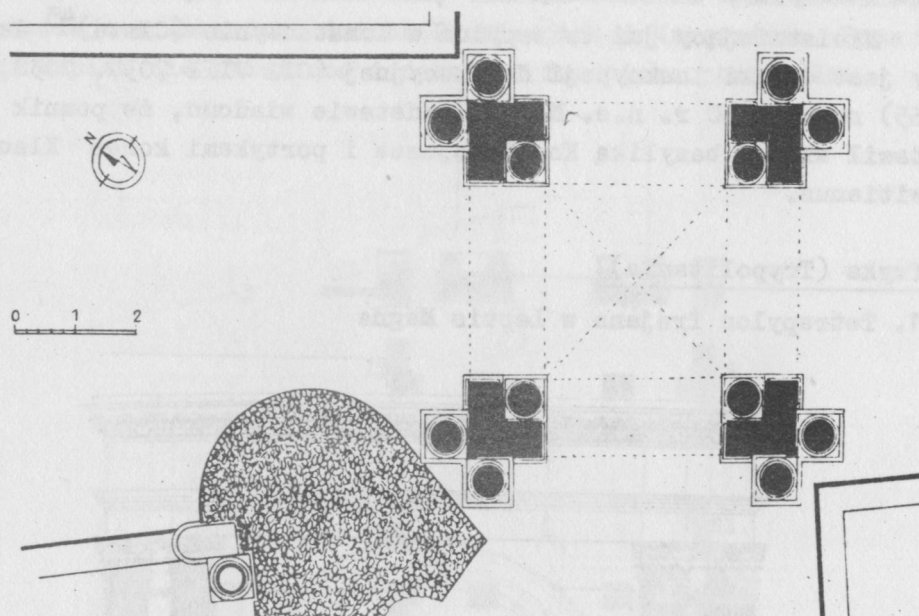
Afryka (Trypolitania)

21. Tetracylon Trajana w Leptis Magna

Il.18. Tetracylon Trajana w Leptis Magna - rekonstrukcja rysunkowa, 109-110 r. n.e.

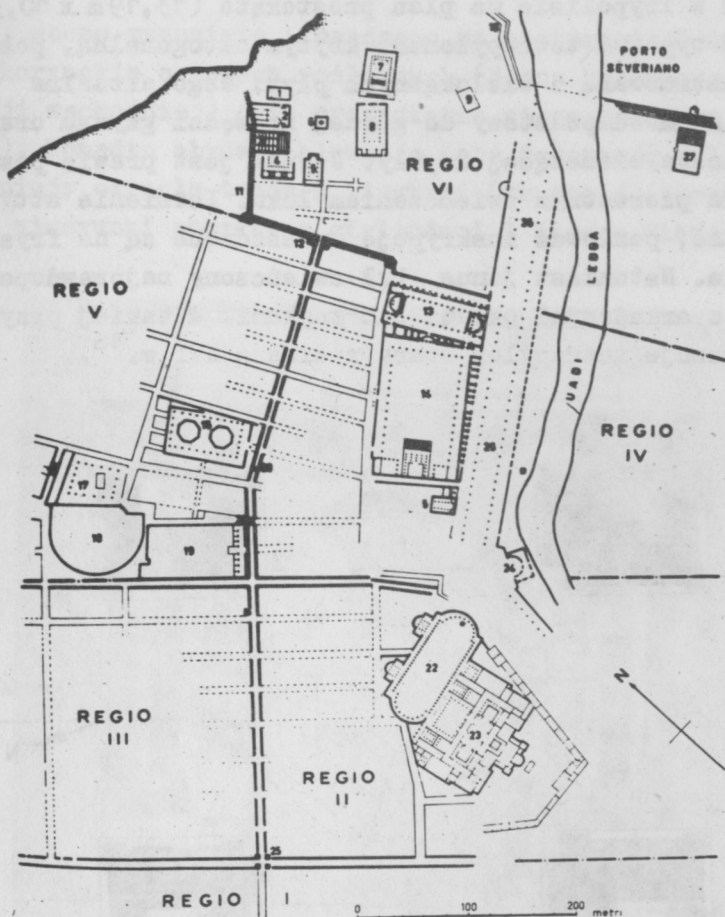
⁴³ S. Gsell, op. cit., s. 179; H. Kähler, op.cit., V 12 b; M. Pallotino, op. cit., nr 125.

Il.19. Tetrapylon Trajana w Leptis Magna - plan, 109-110 r. n.e.

Poważnie zniszczony tetrapylon Trajana w Leptis Magna (Lebda)⁴⁴ (il. 18) miał plan kwadratu (il. 19). W oparciu o znalezione inskrypcje (IRT 353, 523, 537) jest on datowany na 109-110 r. n.e. Był zarówno pomnikiem honoryfikacyjnym, jak i tetrapylonem miejskim, stojącym na skrzyżowaniu dwóch ulic (il. 20 nr 21).

⁴⁴ C. Anti, *Archeologia d'oltremare*, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti 90, 2, 1930-1931, s. 1065; W. Technau, *Archäologische Funde* AA 46, 1931, s. 692; H. Kähler, *op. cit.*, V 31 b; M. Pallotino, *op. cit.*, nr 149; M.F. Squarciapino, *Leptis Magna*, Basel 1966, s. 58-61, por. B.M. Apolloni, *Nota sulla copertura e il coronamento dell'arco di Traiano a Leptis Magna*, *Africa Italiana* 7, 1940, s. 106-111; P. Romanelli, *Gli archi di Tiberio e di Traiano in Leptis Magna* *Africa Italiana* 7, 1940, s. 87-96 (non vidi).

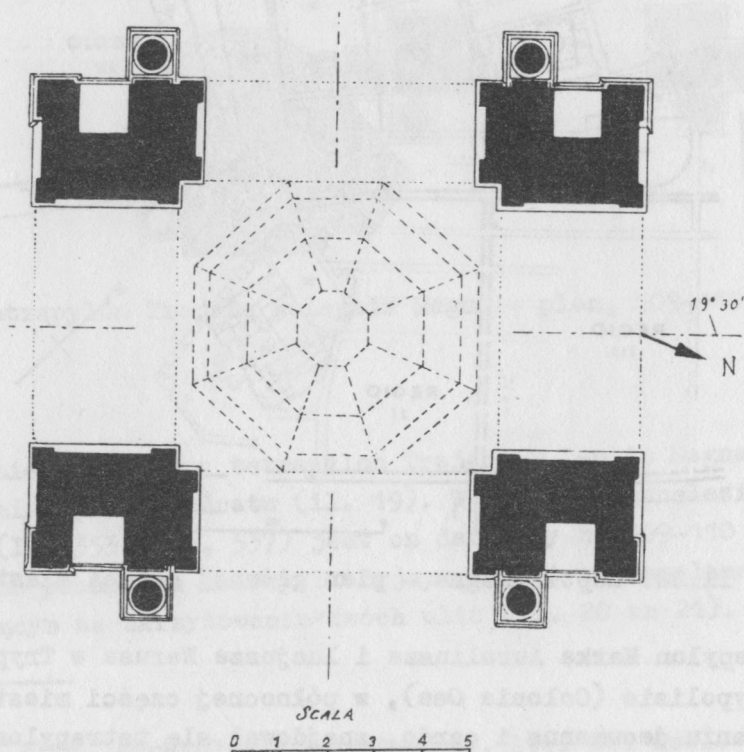

Il.20. Leptis Magna - plan głównej części miasta

22. Tetrapylon Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa w Trypolisie
W Trypolisie (Colonia Oea), w północnej części miasta, na skrzyżowaniu decumanus i cardo, znajdował się tetrapylon Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa⁴⁵. Dzięki zamianie na budynek w czasach arabskich i restauracji dokonanej w początku XX w. quadrifrons ten należy do najlepiej zachowanych budowli swego rodzaju.

⁴⁵ D.C. Curtis, op.cit., nr 48, s. 60; R. Cagnat, V. Chapot, op. cit., nr 46; S. Aurigemma, L'arco di Marco Aurelio in Tripoli, BA S 2, T. 19, 1925-1926, s. 554-570; E. Boehringer, Archäologische Funde, AA 44, 1929, s. 371-372; S. Aurigemma, L'arco di Marco Aurelio e di Lucio Vero in Tripoli, I monumenti Italiani, fasc. XIII, Roma 1938; H. Kähler, op. cit., V 50; M. Pallotino, op.cit., nr 207.

Pomnik w Trypolisie ma plan prostokąta (13,19 m x 10,38 m) (il. 21) i jest typowym tetrapylonem, krytym oktagonalną, pozorną kopułą, skonstruowaną z wielokątnych płyt. Jego aktualna wysokość wynosi 10,25 m od podstawy do górnej krawędzi gzymsu oraz 11,90 m do wierzchołka wieńczącej kopuły. Jednak jest prawie pewne, iż nie kopuła była pierwotnym zwieńczeniem łuku. Istnienie attyki jest hipotetyczne, ponieważ inskrypcje umieszczone są na fryzie oraz architrawie. Natomiast janus był zwieńczony najprawdopodobniej pawilonem z arkadowymi oknami lub wnękami. W takiej przynajmniej postaci ukazuje tetrapylon stara rycina z XVI w.⁴⁶.

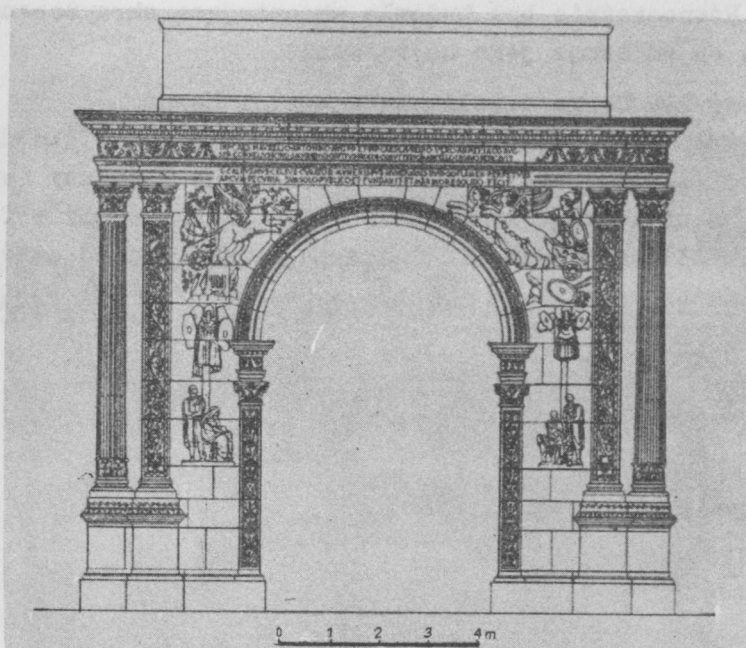

Il.21. Tetrapylon Marka Aureliusza i Lucjusza Wersusa w Trypolisie - plan, 163 r. n.e.

Dłuższe elewacje pomnika (wschodnia i zachodnia) są prawie identyczne. Na ich dekorację architektoniczną składają się: pilastry korynckie o płycinach pokrytych dekoracją roślinną bądź ka-

⁴⁶ Na temat przekrycia por. S. Aurigemma, *Il coronamento architettonico de l' arco di Marco Aurelio in Tripoli, Africa Italiana*, 5, 1933, s. 135 (non vidi).

nelurami, mocno wysunięte i osadzone na postumentach kanelurowane kolumny korynckie o bazach roślinnych (jedna kolumna zachowała się w elewacji wschodniej) oraz prostokątne nisze posągowe (3,46 x 1,05 x 1,02 m). Ponadto obydwie elewacje mają dekorację reliefową. Należą do niej: okrągłe tonda z biustami (trudne do określenia postaci), wizerunki amorków z girlandami i lecące Wiktorie.

Il.22. Tetrapylon Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa w Trypolisie - rekonstrukcja rysunkowa elewacji północnej, 163 r. n.e.

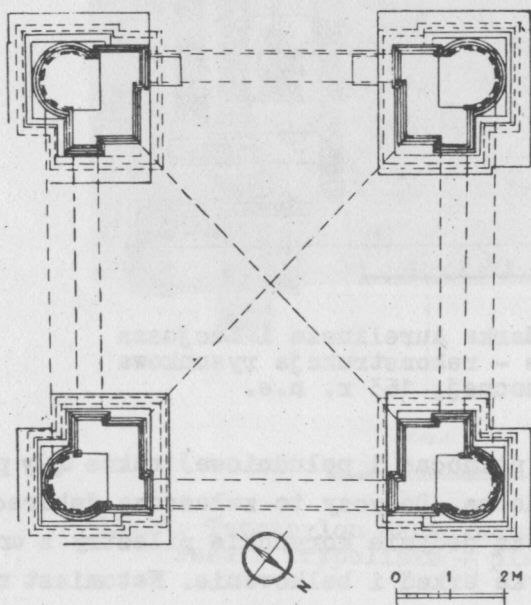
Krótsze elewacje janusa (północna i południowa) także były prawie identyczne, ale mniej ozdobne. Dotyczy to zwłaszcza dekoracji architektonicznej, którą tworzą jedynie korynckie pilastry z ornamentami roślinnymi, ornamentyka arkad i belkowanie. Natomiast rozmieszczona symetrycznie po obu stronach bram reliefowa dekoracja figuralna (il. 22) ukazuje w układzie pasmowym: grupy jeńców, trofea, postacie bóstw w bigach. Jedną bigę ciągną dwa skrzydlate gryfy o ptasich głowach i stoi w niej nagi młody mężczyzna (zapewne Apollo), zaś do drugiego wozu, w którym stoi uzbrojona bogini (Roma lub Minerwa), zaprzężone są dwa skrzydlate sfinksy o głowach kobiecych.

Tetrapylon w Trypolisie ma inskrypcję dedykacyjną na architrawie i fryzie elewacji zachodniej oraz północnej (CIL VIII 24). Dzięki temu napisowi wiadomo, że pomnik zadedykował dla Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa - prokonsul Afryki - Serwiusz Korneliusz Orfitus w 163 r. n.e.

Czwórbramny łuk w Trypolisie był pomnikiem kommemoratywnym, poświęconym celebracji zwycięstw cesarskich i wywyższeniu obu panujących. Równocześnie był budowlą akcentującą skrzyżowanie dwóch ulic, na co wskazuje jego usytuowanie.

23. Tetrapylon Marka Aureliusza w Leptis Magna

Z tetrapylonu Marka Aureliusza w Leptis Magna (Lebda)⁴⁷ zachowały się dolne partie filarów oraz luźne elementy architektoniczne, wskutek czego znany jest tylko plan budowli w formie kwadratu (il. 23). Na podstawie inskrypcji fundacyjnej czas powstania pomnika można ustalić na 173-174 r. n.e.⁴⁸

Il.23. Tetrapylon Marka Aureliusza w Leptis Magna - plan, 173-174 r. n.e.

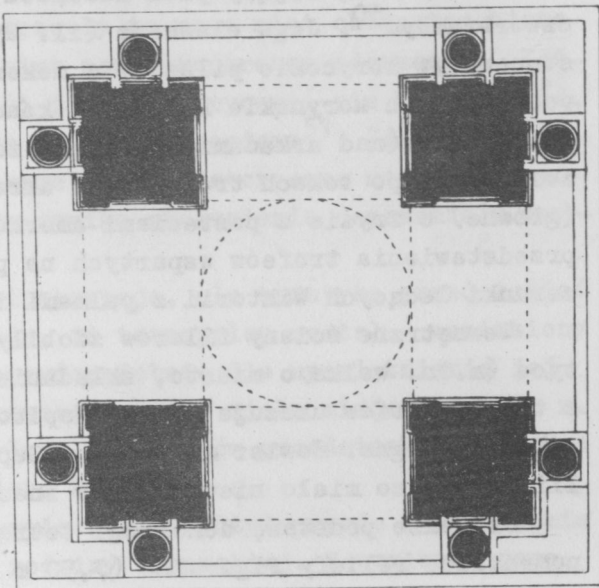
24. Tetrapylon Sewerów w Leptis Magna

W Leptis Magna (Lebda), na przecięciu cardo maximus z decumanus (il. 20 nr 25), znajduje się poważnie zniszczony tetrapylon

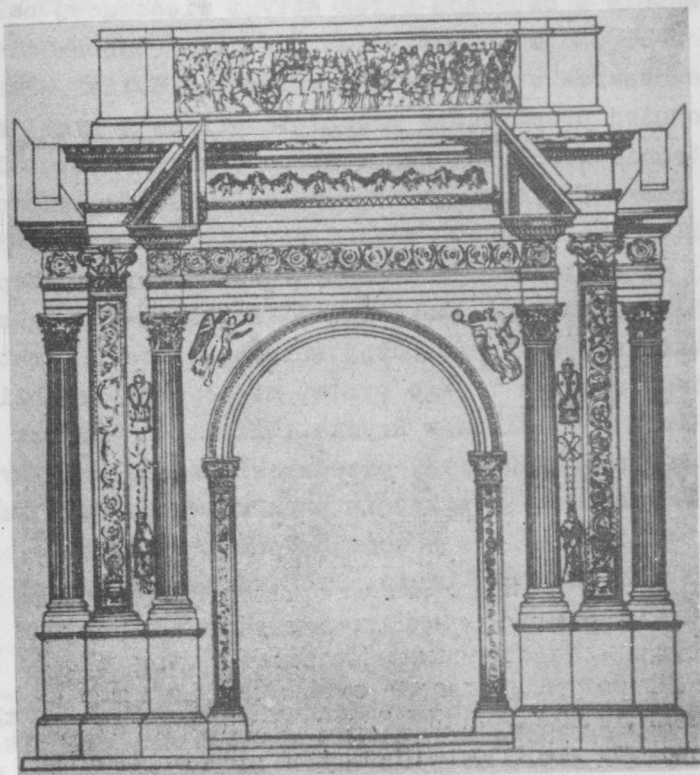
⁴⁷ M.F. Squarciapino, op. cit., s. 62-63.

⁴⁸ Ibidem, s. 63.

Sewerów⁴⁹. Wzniesiony został na platformie i uniemożliwiał ruch kołowy przez skrzyżowanie.

Il.24. Tetrapylon Sewerów w Leptis Magna - plan, 206-209 r. n.e.

Il.25. Tetrapylon Sewerów w Leptis Magna - rekonstrukcja rysunkowa, 206-209 r. n.e.

⁴⁹ C. Anti, Archeologia..., op.cit., s. 1064.

Pomnik ten, mający plan kwadratu (il. 24), był typowym łukiem czwórbramnym⁵⁰. Jego elewacje (il. 25) były podobne. Ich ozdobę stanowiły: korynckie pilastry z dekoracją roślinną, wzniesione na postumentach korynckie kolumny o kanelurowanych trzonach, niższe belkowanie (nad arkadami) z fryzmem zdobnym dekoracją roślinną, zwieńczone po bokach trójkątnymi akroteriami, belkowanie wyższe (główne) o fryzie z postaciami amorków z girlandami, reliefowe przedstawienia trofeów wspartych na postaciach jeńców, a także wizerunki leących Wiktorii z palmami i wieńcami.

Wewnętrzne ściany filarów zdobiły reliefy o różnorodnej tematyce (m.in. walka o miasto, składanie ofiary). Najbardziej znany z tych reliefów ukazuje Triadę Kapitolijną w towarzystwie Tyche z Leptis Magna. Jowisz ma tu rysy Septymiusza Sewera, a Junona Julii Domny, co miało niewątpliwie znaczenie propagandowe.

Jednakże podstawę dekoracji tetrapylonu stanowiły cztery monumentalne reliefy figuralne (7,50 m dł. i 1,72 m wys.), rozmieszczone pierwotnie z czterech stron attyki wieńczącej cały pomnik.

Relief z elewacji południowo-wschodniej (najbardziej zniszczony) ukazuje cesarza stojącego na kwadrydze. Relief elewacji północno-wschodniej przedstawia uroczystą ofiarę z byka, którą w asyście dostojników składa cała rodzina cesarska (symbol pobożności). Cechy charakterystyczne tego reliefu to dwuplanowość, frontalizm i silny światłocień. Trzeci relief, z elewacji południowo-zachodniej przedstawia wjazd Septymiusza Sewera do Leptis Magna. Cesarz w wieńcu laurowym stoi wraz z Karakallą i Getą na kwadrydze. Charakterystyczny jest tutaj ścisły, niemal hieratyczny frontalizm postaci cesarza i jego synów, mający swój najbliższy odpowiednik na Łuku Srebrników w Rzymie. Ostatni natomiast relief, z elewacji północno-zachodniej, przedstawia zgodę rodziny cesarskiej (Concordia Augustorum), względnie proklamowanie Gety jako princeps iuventutis, wyrażające się w scenie dextrarum iunctio, której patronują bóstwa opiekuńcze (m.in. Tyche z Leptis Magna, Herkules-Melkart).

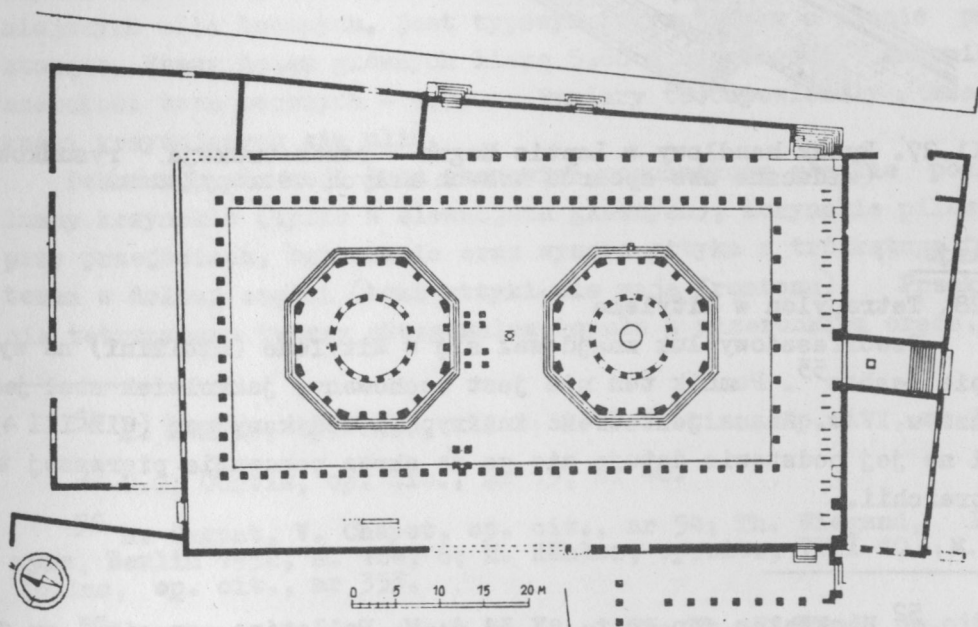
⁵⁰ P.W. Townsend, *The Significance of the Arch of the Severi at Leptis*, *AJA* 42, 1938, s. 512-524; H. Kähler, *op. cit.*, V 31 a; M. Pallotino, *op. cit.*, nr 150; M.F. Squarciapino, *op. cit.*, s. 63-69; D. Strong, *op. cit.*, s. 121-122; por. R. Bartoccini, *L'arco quadrifronte dei Severi a Leptis*, *Africa Italiana* 4, 1931, s. 32; J.B. Ward Perkins, *The Arch of Septimius Severus at Leptis Magna*, *Archeology* 4, 1951, s. 226-231 (non vidi).

Ogólne znaczenie tych reliefów (w Muzeum w Trypolisie) stanowi kwestię dyskusyjną. Płaskorzeźby te mogą mieć charakter historyczny i jako takie przedstawiać pewne konkretne zdarzenia. Istnieje jednak pogląd, że całość jest alegoryczna, nie historyczna, zaś poszczególne sceny pełnią rolę propagandową⁵¹. Jest to prawdopodobne tym bardziej, że rzekome sceny historyczne mogą być typowe i wielokrotnie powielane w wyniku skostnienia ceremoniału dworskiego.

Nie zachowały się żadne inskrypcje, ale tematyka przedstawień reliefowych wykazuje niezbicie, iż tetrapylon został wzniesiony na cześć rodziny Sewerów i prawdopodobnie dla upamiętnienia jej wizyty w rodzinnym mieście cesarza, która miała miejsce w 203 r. n.e. W oparciu o analizę stylu i szczegółów przedstawień wyznacza się czas powstania łuku na lata 206-209 n.e.

Quadrifrons Sewerów w Leptis Magna służył przede wszystkim propagandzie i gloryfikacji rodziny cesarskiej. Natomiast jego funkcja topograficzna w siatce miejskiej była drugorzędna, tym bardziej, że stanowił on przeszkodę dla ruchu kołowego, przypominając tetrakionia (por. uwagi wstępne).

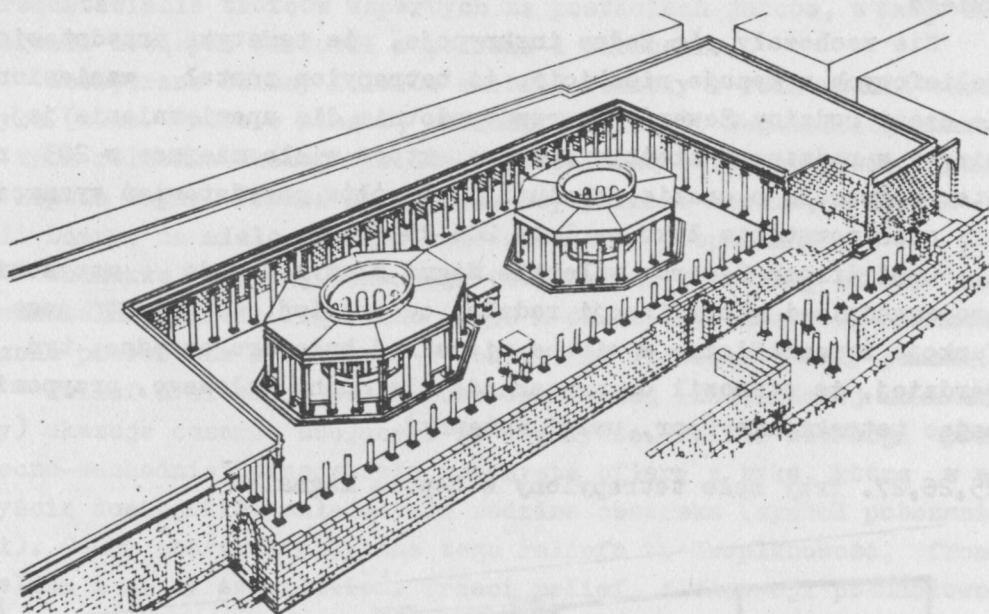
25,26,27. Trzy małe tetrapylony w Leptis Magna

Il.26. Rynek handlowy w Leptis Magna - plan (widoczne plany trzech małych tetrapylonów)

⁵¹ V.M. Strocka, Beobachtungen an den Attikareliefs des Severischen Quadrifrons von Leptis Magna, Antiquités Africaines 6, 1972, s. 147-172.

W Leptis Magna (Lebda) trzy niewielkie tetrapylony znajdowały się też na rynku handlowym (il. 20 nr 15; il. 26 i 27)⁵². Przepuszczalnie były one bazami pod posągi kommemoratywne zasłużonych obywateli. Czas powstania pomników nie jest znany. Co prawda na jednym z nich zachowała się inskrypcja dedykacyjna (IRT 603) datowana orientacyjnie na IV w. n.e., ale wykonano ją prawdopodobnie na istniejącym wcześniej łuku.

Il.27. Rynek handlowy w Leptis Magna - rekonstrukcja rysunkowa (widoczne dwa spośród trzech małych tetrapylonów)

Azja

28. Tetrapylon w Mitylene

Czwórfasadowy łuk znajdował się w Mitylene (Mitilini) na wyspie Lesbos⁵³. Pomnik ten nie jest zachowany, jakkolwiek stał jeszcze w XV w. Znana jest treść inskrypcji dedykacyjnej (CIL III 450) i na jej podstawie datuje się go na okres panowania pierwszej tetrarchii.

⁵² H. Kähler, op. cit., V 31 d; M. Pallotino, op.cit., nr 151, 152, 153; M.F. Squarciapino, op. cit., s. 74.

⁵³ H. Kähler, op. cit., VII 18; M. Pallotino, op. cit., nr 320.

Cylicja

29. Tetrapylon w Celenderis

W zachodniej Cylicji tetrapylon znajdował się w Celenderis⁵⁴. Prawdopodobnie był on zwieńczony piramidą i nie można wykluczyć, że pełnił rolę grobowca lub pomnika nagrobnego. Nie jest to jednak całkiem pewne, podobnie jak czas powstania budowli. Curtis⁵⁵ umieszcza ten tetrapylon w epoce Augusta, ale jest to tylko hipoteza, do której trudno się ustosunkować z braku źródeł.

Syria

30. Starszy tetrapylon w Laodicei

W Laodicei (Latakia) znajdował się tetrapylon o nieznanym lokalizacji, którego istnienie jest poświadczane przez jedną wzmiankę (Malalas 223, 2)⁵⁶. W oparciu o ten przekaz można czas powstania budowli ustalić na okres Augusta.

31. Tetrapylon w Laodicei

W Laodicei (Latakia) poza starszym tetrapylonem znajduje się drugi, z późniejszego okresu⁵⁷. Pomnik ten (odbudowany w 1952 r.), usytuowany w miejscu krzyżowania się głównej ulicy z jedną z ważniejszych ulic bocznych, jest typowym tetrapylonem o planie prostokąta. Bramy ścian głównych liczą 5,80 m szerokości, natomiast szerokość bram bocznych - 4,75 m. Wymiary te odpowiadały szerokości krzyżujących się ulic.

Dekorację elewacji łuku stanowią: narożnikowe gładkie półkolunmy korynckie (tylko w elewacjach głównych), korynckie pilastry przy przejściach, belkowanie oraz wysoka attyka z trójkątnym frontonem w dolnej części (boki attyki nie mają frontonu). Przekrycie tetrapylonu tworzy oktogonalna kopuła z wizerunkiem oręża.

⁵⁴ H. Kähler, op. cit., VII 8; M. Pallotino, op.cit., nr 313.

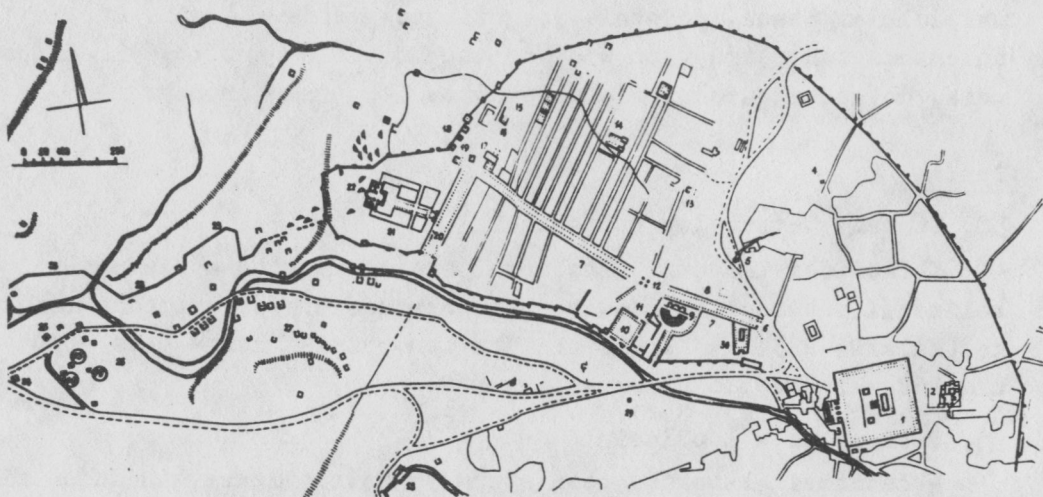
⁵⁵ D.C. Curtis, op. cit., nr 13, s. 40.

⁵⁶ R. Cagnat, V. Chapot, op. cit., nr 54; Th. Wiegand, *Palmyra*, Berlin 1932, s. 164, 6; H. Kähler, op.cit., VIII 10 a; M. Pallotino, op. cit., nr 353.

⁵⁷ D.C. Curtis, op. cit., nr 68 s. 75; Th. Wiegand, op.cit. s. 164, 6; H. Kähler, op.cit., VIII 10 b; M. Pallotino, op. cit., nr 354; A. Frova, op. cit., s. 777-778; H. Klengel, *The Art of Ancient Syria*, Leipzig 1974, s. 97 i 115.

Poglądy na temat datowania tego pomnika nie są jednoznaczne. Bywa on umieszczany ogólnie w III lub na początku IV w. n.e.⁵⁸, względnie i to najczęściej w epoce Septymiusza Sewera⁵⁹

32. Tetrapylon (groma) w Palmyrze

Il.28. Palmyra - plan miasta

Tetrapylon znajdujący się na terenie tzw. Obozu Dioklecjana w Palmyrze (il. 28 nr 21) nie jest typowy, a to ze względu na usytuowanie na platformie i brak arkad ponad bramami⁶⁰. Niemniej umieszczenie go w niniejszym przeglądzie jest uzasadnione, ponieważ reprezentuje on ten sam rodzaj budowli (groma), co tetrapylon w Lambaesis, jakkolwiek ma mniejsze rozmiary i prostszą konstrukcję. Podobnie bowiem jak tamten znajduje się na skrzyżowaniu dwóch głównych ulic obozowych, naprzeciw principiów (il. 29).

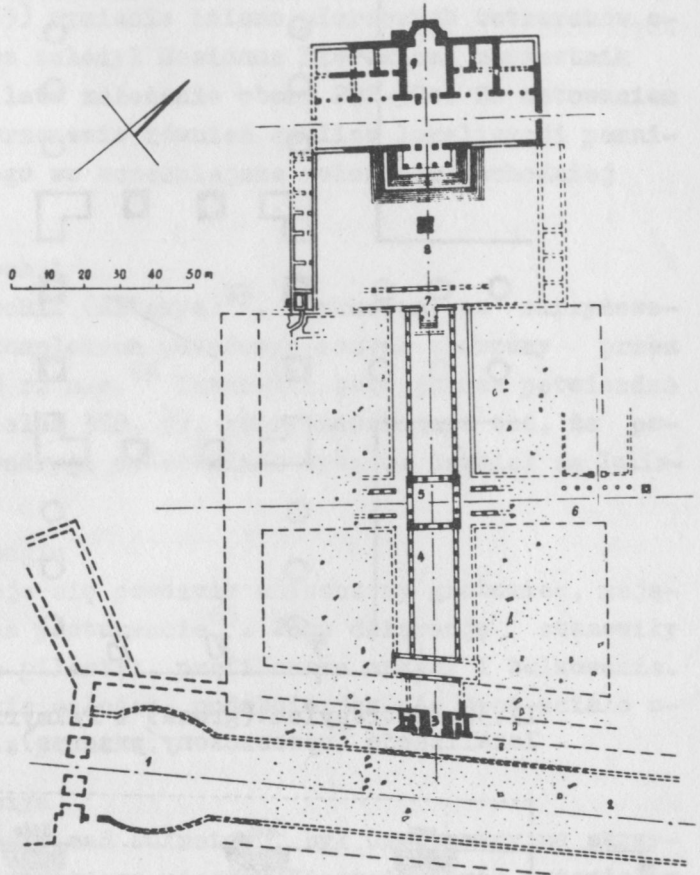
Odsłonięty przez polską misję archeologiczną w 1960 r. tetrapylon jest bardzo źle zachowany, ale można dokonać rekonstrukcji jego wyglądu. Jest on wzniesiony z bloków lokalnego żółtawego wapienia i ma plan kwadratu (14,26 m x 14,35 m) (il. 30). Usytuowany

⁵⁸ D.C. Curtis, op. cit., nr 68 s. 75.

⁵⁹ A. Frova, op. cit., s. 777-778; H. Klengel, op. cit., s. 97 i 115.

⁶⁰ Th. Wiegand, op. cit., s. 89-90; K. Michałowski, Palmyre. Fouilles Polonaises 1960, Warszawa 1962, s. 10-41.

jest na stylobacie, zaopatrzonym w kanały odpływowe pod i na powierzchni. Wszystkie elewacje tetrapylonu były podobne (il. 31).

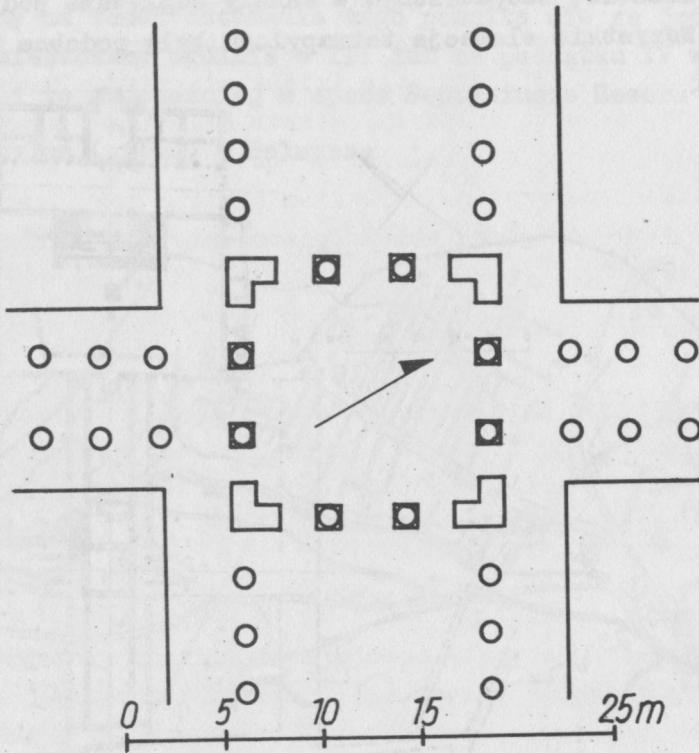

Il.29. Palmyra - plan Obozu Dioklecjana

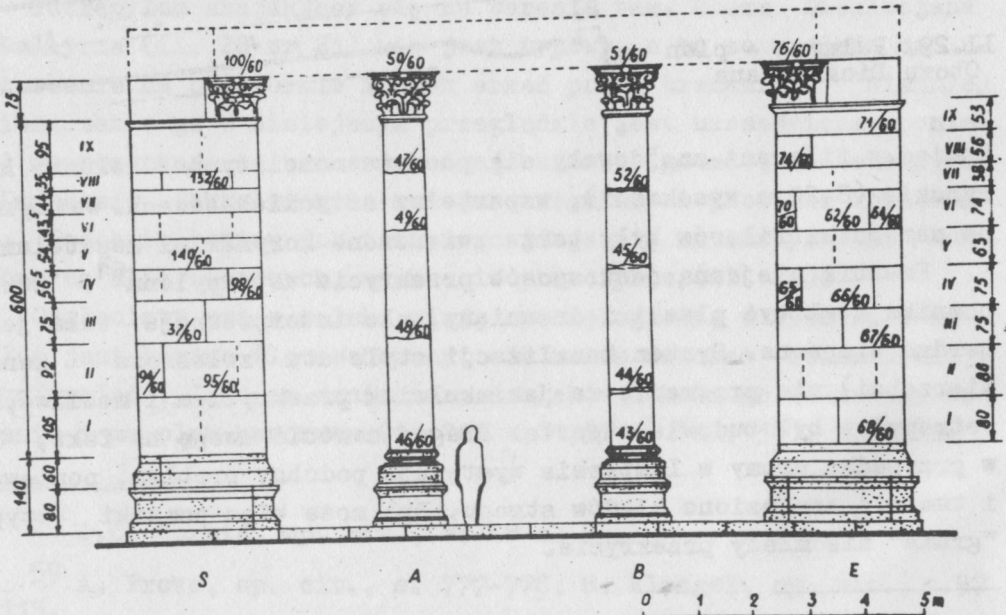
Pomiędzy filarami znajdowały się po dwie monolityczne kolumny korynckie (8,20 m wysokości), wsparte na attyckich bazach. Wewnętrzne narożniki filarów były także zwieńczone korynckimi kapitelami.

Kwestią niejasną jest sposób przekrycia tetrapylonu⁶¹. Strop pomnika mógł być płaski i drewniany, ale interpretacja taka jest bardzo niepewna. System kanalizacji stylobatu (zwłaszcza kanał wierzchni) nie przemawia za jakimkolwiek przekryciem i możliwe, że tetrapylon był budowlą otwartą. Pragnę zwrócić uwagę na fakt, iż w przypadku gromy w Lambaesis występuje podobny problem, ponieważ i tam nie znaleziono śladów stropu. Być może więc pomniki typu "groma" nie miały przekrycia.

⁶¹ Th. Wiegand, op. cit., s. 90; K. Michałowski, op. cit., s. 35.

Il.30. Tetrapylon (groma) w Palmyrze - plan i lokalizacja (uproszczony przerys), 292-304 r. n.e.

Il.31. Tetrapylon (groma) w Palmyrze - rekonstrukcja rysunkowa elewacji południowo-wschodniej do poziomu kapiteli, 292-304 r. n.e.

Nie zachowały się żadne inskrypcje z tetrapylonu i dlatego datowanie trzeba opierać na innych danych. Inskrypcja z nadproża principiów (CIL III 133) wymienia imiona pierwszych tetrarchów oraz informacje, że obóz założył Sosianus Hierokles, namiestnik Syrii. Wskazuje to na lata założenia obozu 292-304. Za datowaniem na okres Dioklecjana przemawia również analiza lokalizacji pomnika, wyraźnie wbudowanego we wcześniejsze założenie zachodniej dzielnicy miasta⁶².

33. Tetrapylon w Antiochii

Tetrapylon w Antiochii (Antakya)⁶³, usytuowany na skrzyżowaniu dwóch ulic przed kompleksem pałacowym został zburzony przez trzęsienie ziemi w 458 r. n.e.⁶⁴ Istnienie tego janusa potwierdza literacki przekaz (Malalas 328, 3), który zaświadcza też, że pomnik był zwieńczony kwadrygą ze słoniami oraz że istniał za Julia-
na Apostaty.

34. Tetrapylon w Hasanoglu

W Hasanoglu znajduje się poważnie zniszczony grobowiec, mający formę tetrapylonu na postumencie⁶⁵. Jego dekorację stanowiły korynckie kanelurowane pilastry, profilowane arkady i belkowanie. Nieznane jest przekrycie całości, podobnie jak nie jest ściśle określony czas powstania pomnika.

35. Tetrapylon w Halabiya

Tetrapylon w Halabiya nad Eufratem⁶⁶ był usytuowany na skrzyżowaniu dwóch ulic starożytnego miasta. Niestety, brak materiałów nie pozwala na jego dokładniejsze omówienie.

⁶² K. Michałowski, Palmyra, Warszawa 1968, s. 23.

⁶³ K.O. Müller, Antiquitates Antiochenae, Göttinga 1839, s.99; H. Kähler, op. cit., VIII 2; M. Pallotino, op.cit., nr 343.

⁶⁴ R. Förster, Antiochia am Orontes, JdI 12, 1897, s. 130.

⁶⁵ H. Hellenkemper, Der Limes am Nordsyrischen Euphrat, Bericht zu einer archäologischen Landesaufnahme, w: Studien zu den Militärgrenzen Roms 2, Köln 1977, s. 466. Hellenkemper przytacza inne syryjskie budowle podobnego kształtu: Dana (II w. n.e.), Cyrrhus (II-III w. n.e.), Brad (III w. n.e.) oraz Hisar i Elif Köyü. W oparciu o dane historyczne i stylistyczne pomniki z terenu Kommagene datuje się nie wcześniej niż na II w. n.e. Por. F. Cumont, Etudes Syriennes, Paris 1917; E. Will, Syria 26, 1949, s. 277; G. Tchalenko, Villages antiques de la Syrie du Nord, I,II, Paris 1953, tab. 43, 86; Bl. Birecik, G XI I, 104 (non vidi).

⁶⁶ M. Lauffray, Deux campagnes des fouilles à Halabiyé, Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1946, s. 687; M. Pallotino, op. cit., nr 351.

Źródła ilustracji

- J. Alarcão, R. Etienne, Fouilles de Conimbriga, T. 1^{XX}, Paris 1977: il. 8 (pl. III).
- S. Aurigemma, L'arco di Marco Aurelio in Tripoli, BA S 2, T.19, 1925-1926: il. 21 (il. 3).
- A. Garcia y Bellido, Arte Romano, Madrid 1972: il. 1 (il. 1170), il. 9 (il. 516), il. 22 (il. 781).
- R. Bianchi Bandinelli, Rom - das Ende der Antike, München 1971: il. 12 (il. 422).
- J. Dell, Ausgrabungen in Carnuntum (im Jahre 1891), AEM 16, 1893: il. 10 (il. 12), il. 11 (il. 3).
- EAA IV, 1961: il. 20 (il. 676), il. 25 (il. 697).
- EAA VI, 1965: il. 13 (il. 1192).
- S. Gsell, Les nonuments antiques de l'Algérie, T. 1, Paris 1901: il. 14 (il. 60), il. 15 (il. 22), il. 17 (il. 23).
- H.G. Kolbe, Die Inschrift am Torbau der Principia im Legionslager von Lambaesis, RM 81, 1974: il. 16 (il. 2).
- K. Michałowski, Palmyre. Fouilles Polonaises 1960, Warszawa 1962: il. 30 (il. 45).
- K. Michałowski, Palmyra, Warszawa 1968: il. 28 (s.12-13), il. 29 (s. 22), il. 31 (s. 24).
- F. Noack, Triumph und Triumphbogen, Vorträge der Bibliothek Warburg 5, 1925-1926: il. 2 (il. XVII), il. 3 (il. XXXIII, 1).
- K.I. Renczewskij, Rimskija triumfalnyja arki, Moskwa 1916: il. 4 (il. 56).
- M.F. Squarciapino, Leptis Magna, Basel 1966: il. 18 (il. 3), il. 19 (il. 2), il. 23 (il. 4), il. 24 (il. 5), il. 26 (il. 7), il. 27 (il. 8).
- F. Tübelmann, Der Bogen von Malborghetto, Heidelberg 1915: il. 5 (il. V, 1), il. 7 (il. XII, 2), il. 7 (il. XIII).